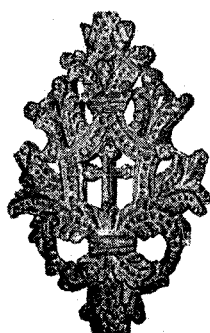

ΑΝΩΤΕΡΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΒΕΛΛΑΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΕΛΛΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΒΕΛΛΑ - ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ 2001

ΒΕΛΛΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΑΝΩΤ. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗΣ ΒΕΛΛΑΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ 2001

ΕΚΔΟΣΗ
ΑΝΩΤ. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΒΕΛΛΑΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
Τ.Θ. 45001
ΒΕΛΛΑ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΗΛ. (0653) 41281
41236
FAX (0653) 42160

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ
Αρχμ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΟΣ
Σχολάρχης

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Αρχμ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΟΣ
ΑΘΑΝ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ
ΔΗΜ. ΡΑΪΟΣ
ΔΗΜ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΔΗΜ. ΡΑΪΟΣ
ΔΗΜ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ
ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΛΙΑΡΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ
Γαριβάλδη 10
ΙΩΑΝΝΙΝΑ

© 2001
ΑΝΩΤ. ΕΚΚΛ. ΣΧΟΛΗ ΒΕΛΛΑΣ

ISSN: 1109 - 0200

Εικόνα εξωφύλλου: Επίστεψη Βημοθύρων Καθολικού Ι. Μονής Βελλάς

Ελένη Χουλιανρά-Ράιου

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ: ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΠΑΠΥΡΟΥΣ

*Χαῖρε ἐν κ(υρίῳ) ἀγαπητὲ / ἀδελφὲ Παῦλε,
/ Σῶτας σε προσαγορ(εύω). / Τοὺς ἀδελφούς
ἡμῶν / Ἦρωνα καὶ Ὀρίωνα / καὶ Φιλᾶδελ-
φον καὶ Πε-/ κῡσιν καὶ Νααρωοῦν / κατη-
χουμένους τῶν / συναγομένων καὶ / Λέωνα
κατηχούμενον / ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου /
πρόσδεξαι ὡς καθήκε[ι]. / δι' ὧν σὲ καὶ
τοὺς σὺν σοὶ / ἐγὼ καὶ οἱ σὺν ἐμοὶ προσα-/
γορεύω. Ἐρρῶσθαί σε εὖ-/ χομαι ἐν Κ(υ-
ρίῳ), / ἀγαπητὲ ἀδελ(φέ).*

*(PSI IX 1041· τέλος του 3^{ου} αι. μ. Χ.
από την Οξύρυγχο)*

Οι δύσκολες και αντίξοες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια του 2^{ου} και του 3^{ου} αι. μ. Χ., συνέπεια της ηθικής, πολιτικής και οικονομικής παρακμής της εποχής, ευνόησαν την εξάπλωση του Χριστιανισμού στη χώρα του Νείλου, καθώς έκαναν τους κατοίκους της να στραφούν προς τη νέα θρησκεία της ελπίδας, της καρτερικότητας, της ισότητας και της αγάπης.

Πράγματι με την άφιξη των Ρωμαίων στη χώρα των παλαιών Φαραώ, πολλά πράγματα στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο δεν άλλαξαν ουσιαστικά: το πέρασμα της γης από τα κρατικά σε ιδιωτικά χέρια, η ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σε πολλούς παραγωγικούς τομείς δεν ευνόησαν ιδιαίτερα τις χαμηλές κοινωνικές τάξεις και τους ντόπιους αγρότες. Οι τελευταίοι, αντικείμενο εκμετάλλευσης, όπως και στα πτολεμαϊκά χρόνια, δεν είχαν κατά κανόνα τις οικονομικές δυνατότητες να αποκτήσουν δική τους γη, εξακολουθούσαν να είναι ενοικιαστές με περιοριστικούς όρους (χρόνο, είδος καλλιέργειας κ. ά.) και ήταν υποχρεωμένοι στα πλαίσια της

ἀγγαρείας να δουλεύουν πέντε μέρες τον χρόνο για το αρδευτικό σύστημα της χώρας. Επιπλέον, από το 24 π. Χ., όλοι οι κάτοικοι της Αιγύπτου πλήρωναν την λαογραφίαν, έναν κατά κεφαλή φόρο, με εξαίρεση τους Έλληνες ή τους Ρωμαίους πολίτες και τους Ιουδαίους. Γενικά η οικονομικοκοινωνική δομή της ρωμαϊκής Αιγύπτου είχε τη μορφή πυραμίδας: στην κορυφή ένας μικρός αριθμός προνομιούχων Ρωμαίων πολιτών, αμέσως μετά Έλληνες και Ιουδαίοι με μικρότερα προνόμια. Οι τάξεις αυτές στηρίζονταν στη μεγάλη και πλατιά βάση των “Αιγυπτίων” που την αποτελούσαν συνήθως φτωχοί αγρότες, βιοτέχνες και έμποροι. Αν σε αυτά προσθέσουμε τις κοινωνικές διακρίσεις, τις ιουδαϊκές εξεγέρσεις, την αφαίρεση ορισμένων προνομίων από τους Ιουδαίους της Αλεξάνδρειας, τις εμφύλιες διαμάχες και τον αλματώδη πληθωρισμό του 3^{ου} αιώνα, σχηματίζουμε εύκολα μια καλή εικόνα για την κοινωνική και οικονομική παρακμιακή κατάσταση που συνέβαλε αποφασιστικά στην ταχεία εξάπλωση της νέας “σωτήριας θρησκείας”¹.

Ικανοποιητική μαρτυρία για τις αρχές και την ύπαρξη του Χριστιανισμού στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια του 1^{ου} αι. δεν υπάρχει. Η μόνη άμεση μαρτυρία τον 1^ο αι. για τη γέννηση του Χριστιανισμού είναι η παράδοση που θέλει ιδρυτή και πρώτο πατριάρχη της Εκκλησίας της Αλεξάνδρειας τον Ευαγγελιστή Μάρκο. Η παράδοση όμως αυτή θεωρείται αμφίβολη, καθώς παρόμοια πληροφορία για τις αποστολικές ρίζες του Χριστιανισμού στην Αίγυπτο δεν αναφέρεται ούτε από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα ούτε από τον Ωριγένη, αλλά δίνεται για πρώτη φορά τον 4^ο αι. από τον Ευσέβιο².

1. H. A. Green, *The Socio-Economic Background of Christianity in Egypt*, in B. A. Pearson - J. E. Goehring (εκδ.), *The Roots of Egyptian Christianity* (Studies in Antiquity and Christianity), Philadelphia 1986, σσ. 100-113. N. Lewis, *La Mémoire des sables. La vie en Égypte sous la domination romaine* (μετάφρ. από τα Αγγλικά: P. Chuvin), Paris 1988, σσ. 41-43, 192-195.

2. Έγκλ. Ίστ. 2, 16: *Θούτον δὲ Μάρκον πρῶτον φασιν ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου στείλαμενον. τὸ εὐαγγέλιον, ὃ οὐ καὶ συνεγράψατο, κηρύξαι, ἐκκλησίας τε πρῶτον ἐπ’ αὐτῆς Ἀλεξανδρείας συστήσασθαι*. U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*. I, *Historischer Teil: Grundzüge* (στο εξής *Grundzüge*), Leipzig 1912 (ανατ. Hildesheim 1963), σ. 130. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, Liverpool 1954 (ανατ. 1957), σσ. 78-80. Idem, *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest. A Study in the diffusion and decay of Hellenism*, Oxford² 1956 (ανατ. 1966), σ. 86. B. A. Pearson, *Earliest Christianity in Egypt: Some Observations*, in B. A. Pearson - J. E. Goehring (εκδ.), *ό. π.*, σσ. 136-145. A. K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs. 332 BC-AD 642 from Alexander to the Arab Conquest*, London 1986, σσ. 190-191. N. Lewis, *ό. π.*, σ. 102. A. Dufourcq, *Étude sur les Gesta*

Σήμερα δύσκολα αμφιβάλλει κανείς ότι το Ευαγγέλιο πρέπει να έφτασε στο μεγαλύτερο λιμάνι της Ανατολικής Μεσογείου, την Αλεξάνδρεια, αρκετά πριν από το τέλος του 1^{ου} αι. Άλλωστε κάτοικοι της Αιγύπτου αναφέρονται ανάμεσα σε εκείνους που άκουσαν κατά την Πεντηκοστή τους Αποστόλους λαλῆν ἐτέραις γλώσσαις³. Επιπλέον το γεγονός ότι στη διάρκεια του 2^{ου} αι., στα χρόνια του Σεβήρου, είχε ιδρυθεί στην Αλεξάνδρεια Κατηχητική Σχολή, όπου λίγο αργότερα έδρασαν ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς και ο Ωριγένης, αποτελεί σοβαρή ένδειξη για την ύπαρξη σημαντικής χριστιανικής κοινότητας⁴.

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τα παπυρικά έγγραφα για τις αποστολικές προφανώς ρίζες του Χριστιανισμού και τη χριστιανική ζωή στη χώρα του Νείλου κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αι. δεν είναι ούτε σίγουρες ούτε επαρκείς. Πράγματι, αν εξαιρέσουμε ελάχιστες περιπτώσεις παπυρικών επιστολών από τον 1^ο-2^ο, τον 2^ο και τον 2^ο-3^ο αι., που χαρακτηρίζονται με ορισμένες επιφυλάξεις ως χριστιανικές, οι σίγουρες χριστιανικές παπυρικές επιστολές χρονολογούνται από τον 3^ο αιώνα και μετά⁵, εποχή από την οποία αρχίζουμε να αναστηλώνουμε με κάποια βεβαιότητα τον πέπλο της μυστικότητας. Να προσθέσουμε ακόμη πως παπυρικό έγγραφο νομικού ή διοικητικού χαρακτήρα από τον 2^ο αιώνα με αναφορά στον Χριστιανισμό δεν μας έδωσε ακόμη η άμμος της Αιγύπτου και πως ανάλογη προς την παπυρική και λιγότερο θετική είναι η μαρτυρία των

Martyrium Romains, V: Les légendes grecques et les légendes latines (Préface: Ch. Pietri - Introduction: F. Monfrin), Paris 1988 (BÉFAR 83), σσ. 119-139. C. W. Griggs, *Early Egyptian Christianity: From its origins to 451 C.E.* (Coptic Studies 2), Leiden 1990, σσ. 18-20, 229. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton - New Jersey 1993, σ. 278. D. Alibert et alii, *Chrétientés médiévales VII-XI siècle*, Tournai 1997, σ. 89.

3. *Πράξ.* Ἀποστ. 2, 10. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco Roman Egypt*, σ. 79. C. W. Griggs, *ό. π.*, σσ. 14-15.

4. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σ. 80. B. A. Pearson, *Earliest Christianity in Egypt: Some Observations*, σ. 151. A. K. Bowman, *ό. π.*, σ. 229. P. W. Pestman, *The New Papyrological Primer* (Fifth Edition of David and Van Groningen's *Papyrological Primer*), Leiden - New York - Kobenhavn - Köln 1990, σ. 32.

5. G. Ghedini, *Lettere cristiane dai papiri greci del III e IV secolo*, Milano 1923. M. T. Cavassini, *Lettere cristiane nei papiri greci d'Egitto*, in *Aegyptus* 34 (1954), σσ. 266-282. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto. Lettere private nei papiri dei secoli II-IV*, Firenze 1968. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques concernant l'église en Égypte à l'époque de Constantin*, in D. H. Samuel (εκδ.), *Proceedings of the XII Intern. Congress of Papyrology*, Toronto 1970, σσ. 497-498.

χριστιανικών ελληνικών επιγραφών, καμία από τις οποίες δεν έχει χρονολογηθεί με βεβαιότητα πριν από τον 4^ο αιώνα⁶.

Πάντως, παρά την απουσία παπυρικών επιστολών από τον 2^ο αι., πιστεύεται γενικά ότι προς το τέλος αυτού του αιώνα ο Χριστιανισμός πρέπει να είχε διαδοθεί αρκετά όχι μόνο στην Κάτω Αίγυπτο και ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια, αλλά ακόμη και στην Άνω Αίγυπτο. Από τη στιγμή που η νέα θρησκεία εμφανίστηκε στην Αλεξάνδρεια, όπου συνέρρεαν πλήθη ανθρώπων από την υπόλοιπη Αίγυπτο όχι μόνο για εμπορικούς λόγους ή για αναψυχή, αλλά και για νομικές ή κρατικές υποθέσεις, ήταν φυσικό να εξαπλωθεί σε όλη την κοιλάδα του Νείλου⁷.

Ωστόσο η νέα θρησκευτική κατάσταση δεν πρέπει να ήταν ομοιόμορφη σε ολόκληρη την Αίγυπτο, αφού οι συνθήκες στην ενδοχώρα δεν ήταν ίδιες με εκείνες των μεγάλων πόλεων, κάτι που ισχύει και για τις άλλες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι αγροτικές περιοχές της Αιγύπτου που βρίσκονταν στο περιθώριο των σημαντικών εμπορικών δρόμων και ονομάζονταν από τους κλασικούς συγγραφείς χώρα - σε αντιδιαστολή προς την Αλεξάνδρεια, κάποτε και προς τις άλλες μεγαλουπόλεις - θα πρέπει να γνώρισαν τον Λόγο του Ευαγγελίου αργότερα.

Γενικά το παλαιό βασίλειο των Πτολεμαίων αποδείχτηκε ιδιαίτερα πρόσφορος χώρος για την εξάπλωση του Χριστιανισμού: τα ιερά μυστήρια, ο φιλοσοφημένος νους, το υπόβαθρο της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, τα αυστηρά ήθη, η ελπίδα για την αθανασία και την ανάστασή⁸, ο συγκρητισμός, η κατά βάση μονοθεϊστική αντίληψη, ο αναχωρητισμός και ο ασκητισμός της προχριστιανικής εποχής προλόγισαν με τον καλύτερο τρόπο την υποδοχή του Χριστιανισμού.

Αν και για τον βαθμό και τον ρυθμό του εκχριστιανισμού της Λιγύ-

6. M. Naldini, *ό. π.*, σ. 34. Για μια σύντομη ανασκόπηση των θεμάτων που σχετίζονται με τη μελέτη και την αξιοποίηση των ελληνικών, κοπτικών και των σπανιότερων λατινικών χριστιανικών επιγραφών που βρέθηκαν στην Αίγυπτο βλ. S. Kent Brown, *Coptic and Greek Inscriptions from Christian Egypt: A Brief Review*, in B. A. Pearson - J. E. Goehring (εκδ.), *ό. π.*, σσ. 26-41.

7. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 50-77. N. Lewis, *ό. π.*, σ. 102.

8. Η πίστη στην ανάσταση ήταν συνυφασμένη με τις ετήσιες παραστατικές τελετές της ανασύστασης του διαμελισμένου Όσιρη από την Ίσιδα· βλ. N. Lewis, *ό. π.*, σ. 102.

πτου κατά τον 3^ο και 4^ο αι. υπάρχουν σοβαρές διαφωνίες, σήμερα επικρατεί ή άποψη που θέλει η πρόοδός του να έχει ακολουθήσει ως τις αρχές του 4^{ου} αι. αρκετά γρήγορα αλλά όχι ομοιόμορφα βήματα. Θυμίζουμε πως ήδη το δεύτερο μισό του 3^{ου} αι. στον Αρσινόϊτη νομό υπάρχει μια ακμάζουσα και ανθηρή χριστιανική κοινότητα με την οποία ο συντάκτης της επιστολής *P. Amh.* I 3a (264-282 - Φαγιούμ)⁹ είχε οικονομικές συναλλαγές. Τον 4^ο αι., όταν η εξάπλωση του Χριστιανισμού ήταν πλέον γεγονός, παρατηρούμε το παράδοξο φαινόμενο άλλα χωριά να είναι εξ ολοκλήρου ειδωλολατρικά και άλλα χριστιανικά, προφανώς γιατί οι κάτοικοι των μικρών κοινοτήτων, εξαιτίας του συνεκτικού τους χαρακτήρα που άφηνε μικρά περιθώρια προσωπικής ελευθερίας και πρωτοβουλίας, ασπάζονταν μαζί τη νέα θρησκεία. Να προσθέσουμε ακόμη πως από το ένα μέρος ο μεγάλος διωγμός του Διοκλητιανού και από το άλλο τα ευνοϊκά μέτρα που πήραν οι αυτοκράτορες του 4^{ου} αι. υπέρ της χριστιανικής θρησκείας πρέπει να ώθησαν πολλούς προς τον Χριστιανισμό¹⁰.

9. = *Chrest. Wilck.* 126 = A. Deissmann, *Licht von Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*, Tübingen 1923, έγγρ. 21 (σσ. 172-179) = M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 6 (σσ. 79-85) = SB 9557. Ο συντάκτης αυτής της επιστολής, που στάλθηκε από τη Ρώμη στο Φαγιούμ, είχε οικονομικές δεσοληψίες με κάποιες χριστιανικές κοινότητες στην Αλεξάνδρεια, το Φαγιούμ και τη Ρώμη, όπου ασχούσε το *pistrinum*. Για το ίδιο έγγραφο βλ. επίσης U. Wilcken, *Grundzüge*, σ. 130. H. Musurillo, S.J., *Early Christian Economy. A reconsideration of P. Amherst 3 (a)* (= *Wilcken, Chrest.* 126), in *ChronEg* 31 (1956), σσ. 124-134. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σ. 497 και υποσημ. 2.

10. Συνθετική εργασία με αποκλειστικό θέμα τον Χριστιανισμό στην Αίγυπτο βασισμένη στις ελληνικές παπυρικές μαρτυρίες δεν έχει γίνει έως σήμερα· επί μέρους όμως μελέτες για τους βιβλικούς παπύρους, το *corpus* των χριστιανικών ιδιωτικών επιστολών έχουν ήδη δημοσιευτεί, καθώς και μελέτες για τα *nomina sacra*, τη διοίκηση της εκκλησίας, τα χριστιανικά προσωπωνύμια, τον μοναχισμό, τους διωγμούς κατά των Χριστιανών της Αιγύπτου κ. ά. έχουν δει το φως της δημοσιότητας συνήθως με τη μορφή άρθρων ή κεφαλαίων σε εργασίες γενικότερου περιεχομένου για την ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο. Στόχος της δικής μας εργασίας είναι να δώσουμε στα περιορισμένα πλαίσια ενός άρθρου μια συνολική εικόνα του Χριστιανισμού στην Αίγυπτο αξιοποιώντας αυθεντικές, αλλά συγχρόνως άνιστες και αποσπασματικές από άποψη χρόνου και προέλευσης, παπυρικές πληροφορίες.

Για τις αρχές και τη διάδοση του Χριστιανισμού στη χώρα του Νείλου βλ. U. Wilcken, *Grundzüge*, σσ. 130-133. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 50-105. Idem, *Egypt from Alexander the Great*, σσ. 86-88, 104-113. O. Montevecchi, *Progetto per una serie di ricerche di Papirologia cristiana*, in *Aegyptus* 36 (1956), σσ. 3-13. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, σσ. 33-36. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σσ. 497-503. E. G. Turner, *Ελληνικοί Πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων* (μετάφρ. από τα Αγγλικά: Γ. Μ. Παράσoglou).

Τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της διάδοσης του Χριστιανισμού στη χώρα του Νείλου τον 2^ο αι. προέρχονται από μία αυτοκρατορική επιστολή, από ιερά κείμενα που μας χάρισε η αιγυπτιακή άμμος και μερικές πρώιμες χριστιανικές ιδιωτικές επιστολές· εδώ πρέπει να προστεθεί και η πρώιμη εμφάνιση χριστιανικών αιρέσεων.

Ερευνητές, όπως ο S. Reinach¹¹ και ο M. Cumont¹², έδωσαν “χριστιανική ερμηνεία” στην Επιστολή του Κλαύδιου προς τους Αλεξανδρινούς (από το δεύτερο έτος της βασιλείας του: 42 μ. Χ.), υποστηρίζοντας πως περιέχει υπαινιγμό στους Χριστιανούς ιεραποστόλους που έρχονταν από την Αντιόχεια στην Αίγυπτο, για να διαδώσουν τη νέα θρησκεία.

Στην επιστολή αυτή, που ανήκει σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο και δημοσιεύτηκε το 1924 στη σειρά των παπύρων του Λονδίνου (*P. Lond.* VI 1912)¹³, ο Κλαύδιος επιπλήττει τους Αλεξανδρινούς για την εχθρική τους στάση απέναντι στους Ιουδαίους, ενώ συμβουλεύει τους τελευταίους να είναι ικανοποιημένοι με τα προνόμια που τους είχαν πάραχωρηθεί και να μην

MIET, Αθήνα 1981, σσ. 198-199. B. A. Pearson, *Earliest Christianity in Egypt: Some Observations*, σσ. 132-157. E. Wipszycka, *La valeur de l'onomastique pour l'histoire de la christianisation de l'Égypte. A propos d'une étude de R. S. Bagnall*, in *ZPE* 62 (1986), σ. 174. N. Lewis, *La Mémoire des sables. La vie en Égypte sous la domination romaine*, σσ. 102-104. C. W. Griggs, ό. π., σσ. 13-42. O. Montevecchi, *La Papirologia* (Ristampa riveduta e corretta con Addenda), Brescia 1991, σσ. 288-290. F. Dunand, *Miracles et guérisons en Égypte tardive*, in N. Fick - J.-C. Carrière, *Mélanges Étienne Bernand* (*Annales Littéraires de l'Université de Besançon* 444), Paris 1991, σσ. 235, 237. Β. Γ. Μανδηλαράς, *Πάπυροι και Παπυρολογία*, Αθήνα 1994, σ. 236. H.-A. Rupprecht, *Kleine Einführung in die Papyrskunde*, Darmstadt 1994, σσ. 191-192.

11. *La première allusion au christianisme dans l'histoire*, in *RHR* 90 (1924), σσ. 108-122.

12. *La lettre de Claude aux Alexandrins*, in *RHR* 91 (1925), σσ. 3-6.

13. Η επιστολή πρωτοδημοσιεύτηκε από τον H. I. Bell (*Jews and Christians in Egypt; The Jewish troubles in Alexandria and the Athanasian Controversy. Illustrated by Texts from Greek Papyri in the British Museum with three Coptic Texts* edited by E. Crum, Oxford 1924· ανατ. Milano 1977, σσ. 1-37), για τον οποίο η χριστιανική ερμηνεία της θεωρείται μάλλον απίθανη. Για το ίδιο έγγραφο βλ. επίσης H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σ. 78. B. A. Pearson, *Earliest Christianity in Egypt: Some Observations*, σσ. 134, 145-151. A. F. J. Klijn, *Jewish Cristianity in Egypt*, in B. A. Pearson - J. E. Goehring (εκδ.), ό. π., σσ. 161-175. N. Lewis, ό. π., σσ. 102, 103. C. W. Griggs, ό. π., σσ. 18-19 (που συμφωνεί με την άποψη του H. I. Bell και δεν δέχεται τον χριστιανικό υπαινιγμό). J. Méléze Modrzejewski, *Les Juifs d'Égypte. De Ramsès II à Hadrien*, Dijon-Quetigny 1991, σ. 184.

προσκαλούν άλλους Ιουδαίους από τη Συρία ή την Αίγυπτο. Οι Ιουδαίοι που έρχονταν από την Αντιόχεια στην Αίγυπτο και προκαλούσαν αναταραχή στη σημαντική ιουδαϊκή κοινότητα της Αλεξάνδρειας, όπου ο Χριστιανισμός βρήκε, θυμίζουμε, τους πρώτους οπαδούς του στη χώρα του Νείλου¹⁴, ταυτίστηκαν από ορισμένους μελετητές με τους Αποστόλους που διέδιδαν εκεί τον Χριστιανισμό.

Η ταύτιση αυτή στηρίχτηκε κυρίως στην αναλογία που παρατηρήθηκε ανάμεσα σε ένα εδάφιο της επιστολής του Κλαύδιου, όπου οι Ιουδαίοι παρομοιάζονται με είδος ασθένειας ικανής να προσβάλει ολόκληρη την οικουμένη¹⁵, και σε ένα χωρίο από τις Πράξεις των Αποστόλων (21, 5), όπου ο Απόστολος Παύλος, ως υπεύθυνος για τη σπορά διχόνοιας ανάμεσα στους Ιουδαίους της οικουμένης, παραβάλλεται με λοιμό: *εύρόντες γάρ τόν ἄνδρα τοῦτον λοιμόν καί κινούντα στάσιν πᾶσι τοῖς Ἰουδαίοις τοῖς κατὰ τήν οἰκουμένην*¹⁶.

14. Η άποψη που θέλει τους πρώτους Χριστιανούς της Αιγύπτου να είναι ιουδαϊκής προέλευσης και να εξαφανίζονται με την επανάσταση στα χρόνια του Τραϊανού (115-117) και να αντικαθίστανται στη συνέχεια από Χριστιανούς ειδωλολατρικής προέλευσης, ενισχύεται από το γεγονός ότι ο Απόστολος Παύλος δεν κήρυξε ποτέ τον Λόγο του Κυρίου στη χώρα του Νείλου, όπου μάλιστα θα μπορούσε να μιλήσει στα Ελληνικά, τη μητρική του γλώσσα, γιατί κατά τη διανομή του αποστολικού έργου ο Παύλος μαζί με τον Βαρνάβα είχαν οριστεί να κηρύξουν το Ευαγγέλιο στα ἔθνη (Ἐπιστ. πρὸς Γαλάτας, 2, 7-9), και όχι στους Ιουδαίους. J. Daniélou, *L'Eglise des premiers temps. Des origines à la fin du IIIe siècle*, Paris 1963 (αναν. 1985), σσ. 56-57, 59, 130, 136-137. J. Méléze Modrzejewski, *ό. π.*, σσ. 184-185.

15. Είναι γνωστό πως στα πρώτα βήματα της χριστιανικής θρησκείας οι οπαδοί της θεωρούνταν ιουδαϊκή ή περιθωριακή και εκκεντρική ομάδα. Σύμφωνα με τον ρωμαίο ιστογράφο Σουητώνιο (*De vita Caesarum. Divus Claudius*, 25, 11: *Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit*), που έγραψε έναν αιώνα περίπου μετά τη Σταύρωση του Κυρίου, ο αυτοκράτορας Κλαύδιος έδιωξε τους Ιουδαίους από τη Ρώμη (το έτος 49), γιατί προκαλούσαν συνεχώς αναταραχές υπό την επήρεια κάποιου Χρηστού που, όπως παρατηρούν παλαιότεροι και νεότεροι μελετητές, πρέπει να ταυτίζεται με τον Χριστό. Η ορθογραφία των ονομάτων Χρηστός και Χρηστιανοί, που πολλοί λαϊκοί συγγραφείς του 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ. Χ. προτιμούσαν αντί των κανονικών τύπων Χριστός και Χριστιανοί, μας αποκαλύπτει τους λόγους αυτής της φωνητικής επιλογής: καθώς η μεσσιανική σημασία της λέξης χριστός ("αυτός που δέχτηκε το βασιλικό χρίσμα από τον Θεό") ήταν ξένη προς τις ειδωλολατρικές θρησκείες, ακόμη και καλλιεργημένοι Ρωμαίοι, όπως ο Σουητώνιος, ήταν εύκολο να ταυτίσουν το όνομα Χριστός ("αυτός που πήρε το χρίσμα") με το πιο συνηθισμένο Χρηστός ("καλός, αγαθός"). Βλ. H. Ailloud, *Suétone. Vies des douze Césars, II: Tibère - Caligula - Claude - Néron* (Les Belles Lettres), Paris³ 1961, σσ. 134, 210. N. Lewis, *ό. π.*, σσ. 102, 103. P. W. Pestman, *ό. π.*, σ. 32 υποσημ. 1.

16. Πρβλ. P. Lond. VI 1912, στ. V, γρ. 96-103: *Μηδὲ ἐπάγεσθαι ἢ προσείεσθαι ἀπὸ Συρίας ἢ Αἰγύπτου / καταπλέοντας Ἰουδαίους ἐξ οὗ μείζονας ὑπονοίας / ἀνανακασθήσομε λαμβάνειν· εἰ δὲ μή, πάντα / τρόπον αὐτοὺς ἐπεξελεύσομαι καθάπερ κοινήν / τεινα τῆς*

Τα ιερά κείμενα μας δίνουν περισσότερες πληροφορίες για την εμφάνιση του Χριστιανισμού από ό, τι τα έγγραφα, αφού οι Χριστιανοί κρατούσαν στην αρχή την ιδιότητά τους μυστική, τουλάχιστον στα γραπτά τους. Οι μαρτυρίες προέρχονται από φιλολογικούς παπύρους του 2^{ου} αι., όπως είναι αποσπάσματα από κώδικες του Ευαγγελίου ή πάπυροι της Παλαιάς Διαθήκης με μορφή κώδικα, πράγμα που επιτρέπει να σκεφτούμε τη χριστιανική τους προέλευση, και όχι κυλίνδρου που αντιπροσωπεύει το παραδοσιακό εβραϊκό σχήμα.

Από τα πολυάριθμα βιβλικά κείμενα που βρέθηκαν στην Αίγυπτο¹⁷ εκείνα που χρονολογούνται από τον 1^ο και 2^ο αι. είναι ευάριθμα· μερικά μάλιστα ταξινομούνται στην κατηγορία αυτή με κάποιες επιφυλάξεις, ενώ ένα είναι αιρετικό¹⁸.

Στα πρωιμότερα χριστιανικά κείμενα ανήκουν ο P. Yale I 1, απόσπασμα παπύρινου κώδικα της Γενέσεως (14, 5-8· 12-15), που τοποθετήθηκε από τον εκδότη του C. Bradford Welles στο 90 περίπου μ. Χ.¹⁹, ενώ

οικούμενης νόσον εξεγείροντας. Ἐάν / τούτων ἀποστάντες ἀμφοτέροι μετὰ πραότητος / καὶ φιλανθρωπείας τῆς πρὸς ἀλλήλους ζῆν ἐβλήσῃτε / καὶ ἐγὼ πρόνοιαν τῆς πόλεως / ποιήσομαι τὴν ἀνατάω / καθάπερ ἐκ προγόνων οἰκίας ὑμῖν ὑπαρχούσης (γρ. 96 leg. προσίσθαι· γρ. 98 leg. ἀναγκασθήσομαι· γρ. 100 leg. τινα· γρ. 102 leg. φιλανθρωπίας· γρ. 103 leg. ἐγώ, ἀνωτάτω).

17. Βλ. H. J. M. Milne, *Catalogue of the Literary Papyri in the British Museum*, London 1927, σσ. 164-195. K. Aland, *Repertorium der griechischen christlichen Papyri*, I: *Biblische Papyri: Altes Testament, Neues Testament, Varia, Apokryphen*, Berlin - New York 1976. J. van Haelst, *Catalogue des papyrus littéraires juifs et chrétiens*, Paris 1976. H.-U. Rosenbaum, *Patristik und Papyrologie. Grundsätzliche Erwägungen zum Projekt des Repertoriums der griechischen Christlichen Papyri*, in R. Bagnall et alii (εκδ.), *Proceedings of the XVI Int. Congr. of Papyrology, New York, 24-31 July 1980 (ASP 23)*, Chico 1981, σσ. 633-642.

18. H. I. Bell - T. C. Skeat, *Fragments of an Unknown Gospel and Other early Christian Papyri*, London 1935, σσ. 1-41 (P. Egerton 2). H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco Roman Egypt*, σσ. 80-81. O. Montevecchi, *Progetto per una serie di ricerche di Papirologia cristiana*, σσ. 4-5. M. Naldini, *Documenti dell'antichità cristiana. Papiri e pergamene della Raccolta Fiorentina*, Firenze 1965, σσ. 10, 13-21. C. H. Roberts, *P. Yale I and the Early Christian Book*, in *Essays in Honor of C. Bradford Welles (ASP 1)*, New Haven 1966, σσ. 27-28. E. G. Turner, *ό. π.*, σσ. 198, 199. B. A. Pearson, *Earliest Christianity in Egypt: Some Observations*, σ. 133. P. W. Pestman, *ό. π.*, σσ. 31-32. C. W. Griggs, *Early Egyptian Christianity: From its origins to 451 C.E. (Coptic Studies 2)*, Leiden 1990, σσ. 24-28. O. Montevecchi, *La Papirologia*, σσ. 285-286.

19. P. Yale I 1, σσ. 4-6.

από τον C. H. Roberts μετά το 100²⁰, και ένα μικρό σπάραγμα παπύρου, ο *P. Ryl. III 457*, που προέρχεται από έναν κώδικα του κατά Ιωάννην Εὐαγγελίου και χρονολογείται ομόφωνα από το πρώτο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα²¹. Ίσως λίγο μεταγενέστερος είναι ο παπύρινος κώδικας άγνωστου Ευαγγελίου, μερικά αποσπάσματα του οποίου έχουν σωθεί και φυλάσσονται στο Βρετανικό Μουσείο (*P. Egerton 2*: μεταξύ 125 και 165). Ο *P. Beatty 6* με περιεχόμενο από τους Άριθμούς και το Δευτερονόμιον της Παλαιάς Διαθήκης τοποθετείται με σιγουριά στον 2^ο αι. (πιθανώς στα μέσα του), ενώ με βάση τα χαρακτηριστικά του θεωρείται σχεδόν σίγουρο ότι γράφτηκε για χριστιανική χρήση. Στον 2^ο αι. ανήκουν επίσης τα αποσπάσματα από την "Εξοδόν και το Δευτερονόμιον του παπύρινου κώδικα *P. Baden IV 56*, και ένα φύλλο κώδικα Ψαλμών από την Αντινοόπουλη (*P. Ant. I 7*). Ο *P. Fay. I 2* (του 2^{ου} αι., από την Καρανίδα, Φαγιούμ) με περιεχόμενο έναν γνωστικό Ψαλμό για τη συντριβή της κόλασης από τον Ιησού Χριστό επιτρέπει να συμπεράνουμε την παρουσία των Γνωστικών στη Μέση Λίγυπτο ήδη από την εποχή αυτή. Δύο άλλοι βιβλικοί πάπυροι (του 3^{ου} αι. κατά τους εκδότες τους, αλλά του 2^{ου} αι. κατά τον H. I. Bell²²) συμπληρώνουν αυτόν τον κατάλογο: πρόκειται για τον *P. Oxy. IV 656* (Γένεσις) το σχήμα του οποίου (κώδικας) προδίδει τη χριστιανική του προέλευση και τον *P. Ryl. I 5* που περιέχει μέρος από την προς τον Τίτον Επιστολή του Αποστόλου Παύλου.

Περιττεύει να πούμε πως για κάθε χριστιανικό χειρόγραφο που διασώθηκε χάρι σε μια ευτυχή συγκυρία θα πρέπει να υπήρχαν δεκάδες ή και εκατοντάδες που καταστράφηκαν ή περιμένουν ακόμη κρυμμένα κάτω από

20. Ο. π., σσ. 25-28. Βλ. επίσης J. van Haelst, *Catalogue des papyrus littéraires juifs et chrétiens*, σ. 10 (αριθμ. 12).

21. Πάντως, εάν τα μικροσκοπικά ελληνικά παπυρικά σπαράγματα (7Q) που βρέθηκαν στη "σπηλιά 7" του Κουμράν, στην έρημο γύρω από τη Νεκρά Θάλασσα (Παλαιστίνη), και χρονολογούνται με βεβαιότητα πριν από το έτος 69 μ. Χ., περιέχουν πράγματι τμήματα από την Καινή Διαθήκη, όπως διατείνεται ο J. O'Callaghan (*The Identification of 7Q, in Aegyptus 56*, 1976, σσ. 287-294), τότε αυτά διεκδικούν τα πρωτεία των αρχαιότερων χριστιανικών κειμένων. Θυμίζουμε πως κατά τον J. O'Callaghan (*loc. cit.*) είναι πολύ πιθανό ο *P. 7Q5* να περιέχει απόσπασμα από το Κατά Μάρκον Ευαγγέλιο (6, 52-53). Βλ. ακόμη E. G. Turner, *ό. π.*, σσ. 244-245. H. Warnecke, *Πήγε ο Απόστολος Παύλος πραγματικά στη Μάλτα;* (μετάφρ.: Λ. Μπραγγκ), Έκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας, χ. χ., σσ. 106-107. H.-A. Rupprecht, *ό. π.*, σ. 192.

22. *Cults and Creeds in Graeco Roman Egypt*, σ. 81.

την άμμο. Δεν χρειάζεται επίσης να τονίσουμε πως πίσω από κάθε κάτοχο χριστιανικού χειρογράφου θα υπήρχαν πολλοί άλλοι Χριστιανοί. Φαίνεται λοιπόν ότι από τα μέσα του 2^{ου} αι. και εξής υπήρχε ένας υπολογίσιμος αριθμός Χριστιανών στη Μέση Αίγυπτο, από όπου προέρχεται το μεγαλύτερο μέρος των παπύρων μας.

Μολονότι η σχέση του Γνωστικισμού με τον Χριστιανισμό δεν ήταν πάντοτε καθαρή²³, η εμφάνιση και η ακμή του πρώτου στην Αίγυπτο, την περιούσια χώρα των αιρέσεων, και η δράση στα μέσα του 2^{ου} αι. σπουδαίων Χριστιανών γνωστικών συγγραφέων (Βαλεντίνου, Βασιλείδου, Απελλή του Μαρκιωνίτη κ. ά.) ενισχύουν την άποψη για πρόωμη εμφάνιση του Χριστιανισμού στην Αίγυπτο, αφού η παρουσία μιας χριστιανικής αίρεσης προϋποθέτει την ύπαρξη χριστιανικής Ορθοδοξίας²⁴.

Αξίζει να αναφέρουμε εδώ την περίπτωση της χριστιανικής ιδιωτικής επιστολής *P. Harr. 107* (αρχές του 3^{ου} αι.²⁵), που φυλάσσεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη του Woodbroke College (Birmingham), γιατί, από όσο γνωρίζουμε, είναι το πρωιμότερο λαϊκό έγγραφο, όπου αντικαθρεφτίζονται κατά τα φαινόμενα γνωστικά δόγματα, που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα, όπως είδαμε παραπάνω, ανάμεσα στους Χριστιανούς της Αιγύπτου.

Ο συντάκτης της επιστολής Βησάς, που, αν κρίνουμε από το ύφος της και τους απόηχους από την *Καινή Διαθήκη*, πρέπει να ήταν κληρικός ή τουλάχιστον βαθύτατα θρησκευόμενο άτομο, προσεύχεται στον Πατέρα Θεό και το Παράκλητο Πνεύμα ζητώντας για τη μητέρα του Μαρία ύγιαιαν, εὐθυμίαν καὶ ζωὴν αἰώνιον.

Γρ. 4-12: *Πρὸ μὲν πάντων εὐχῶ-/μαι τῷ πατρὶ θεῷ τῆς ἀλη-/θείας καὶ τῷ παρακλητῷ / πνεύματι ὃς σὲ διαφυλά-/ξωσιν καὶ τὰ τε ψυχὴν*

23. Οι αρχές του Γνωστικισμού (ή καλύτερα των γνωστικισμών, γιατί πέρα από τις διάφορες χριστιανικές υπήρχαν ιουδαϊκές και ισλαμικές γνώσεις και πιθανώς μια αρχαία ιρανοβαβυλωνιακή γνώση) δεν είναι πολύ σαφείς. Στις αρχές του 2^{ου} αι. σπουδαιότερη κοιτίδα του Γνωστικισμού υπήρξε η Αλεξάνδρεια με κύριους εκπροσώπους τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα, τον Ωριγένη, Θεμελιωτή της ονομαζόμενης ορθόδοξης χριστιανικής γνώσης, τον Βασιλείδου και τον Βαλεντίνο. Βλ. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 91-94. J. Daniélou, *ό. π.*, σσ. 106-109, 113, 117. A. F. J. Klijn, *Jewish Christianity in Egypt*, σσ. 165-175. C. W. Griggs, *ό. π.*, σσ. 50-60. J. Mélèze Modrzejewski, *ό. π.*, σ. 184.

24. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 79-80.

25. M. Nadini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 5 (σσ. 76-78).

κα<ι> / σῶμα καὶ πνεῦμα· τῷ μὲν / σώματι ὑγιάν, τῷ δὲ πνεύ-/ ματι εὐθυ-
μία, τῇ δὲ ψυ-/ χῇ ζωὴν αἰώνιον ²⁶.

Ορισμένοι μελετητές διακρίνοντας την παράλειψη του Ἰού και κατά συνέπεια την έκπτωση της τριαδικότητας (Ἀγίας Τριάδος) σε δυαδικότητα μιλούν για χριστιανική γνώση, ενώ άλλοι που βλέπουν στη λέξη ἀλήθεια έναν αλληγορικό υπαινιγμό στον Χριστό πιστεύουν ότι η έννοια της τριαδικότητας υπάρχει. Επίσης η γνωστή τριχοτόμηση (ψυχή, σώμα και πνεύμα) του Αποστόλου Παύλου, με την οποία κλείνει η προσευχή του Βησά, θεωρείται από άλλους ένα ακόμη γνωστικό στοιχείο, αφού την ταυτίζουν με τον νεοπλατωνικό τριμερή χωρισμό που είχε υιοθετηθεί από τους απολογητές του Γνωστικισμού²⁷.

Ενώ οι χριστιανικές επιστολές αρχίζουν να πληθαίνουν, όπως είδαμε, από τον 3^ο αι. και μετά, στους προηγούμενους αιώνες ανήκουν τέσσερις μόνο πάπυροι, οι *P. Oxy. XLII 3057* (1^{ου}-2^{ου} αι. - από την Οξύρυγχο), *P. Mich. III 482*²⁸ (133 - άγνωστης προέλευσης), *BGU I 27*²⁹ και *I 246* (και οι δύο του 2^{ου}-3^{ου} αι. - από το Φαγιούμ)³⁰, αποτελώντας, από όσο γνωρίζουμε, πολύτιμες εξαιρέσεις και κατέχοντας τα πρωτεία των αρχαιότερων σωζόμενων χριστιανικών επιστολών.

Ο Αιμμόνιος, συντάκτης της πρώτης επιστολής (*P. Oxy. XLII 3057*), συμβουλεύει τους αδελφούς του να έχουν ομόνοια και αγάπη μεταξύ τους, να φυλάγονται από τους εξωτερικούς κινδύνους, ενώ με ιδιαίτερη ανησυχία προβλέπει μελλοντικές ταραχές· γρ. 15-21: Ὁμόνοιαν γάρ καὶ / φιλαλλη<λ>ίαν εὐχομαι ἐν ὑμεῖν διαμένειν / ἵν' ᾗτε ἀκατάληκτοι καὶ μὴ [[ᾗτε]] ὁμοῖοι / ᾗμεῖν.

26. Γρ. 4-5 leg. εὐχομαι· γρ. 7 leg. ὡς· γρ. 8 leg. κατὰ· γρ. 10 leg. ὑγιάν· γρ. 11 leg. εὐθυμίαν.

27. M. Naldini, ό. π., σσ. 76, 78. N. Lewis, ό. π., σ. 102.

28. Επιστολή αναδημοσιευμένη από τον M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 1 (σσ. 63-66).

29. Το έγγραφο αυτό αναδημοσιεύτηκε από τον G. Milligan, *Selections from the Greek Papyri. Edited with Translation and Notes*, Chicago 1910 (ανατ. Cambridge 1980), έγγρ. 41 (σσ. 100-102) και τους A. S. Hunt - C. C. Edgar, *Select Papyri I: Non-literary papyri. Private affairs*, London 1932 (ανατ. 1988· στο εξής *Sel. Pap.*), έγγρ. 113 (σσ. 306-307).

30. Για τις δύο τελευταίες επιστολές βλ. επίσης M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 2-3 (σσ. 67-72).

Ἦ γάρ πείρα ἐπάγεται με προτρέψας- / θαι ὑμᾶς εἰρηνεύειν καὶ μὴ διδόναι ἄφορ- / μὰς ἐτέροις καθ' ὑμῶν³¹.

Με τη δεύτερη επιστολή (P. Mich. III 482) εκδηλώνονται η αγασίωση και η αγάπη του αποστολέα προς τον παραλήπτη με εκφράσεις γεμάτες ευαισθησία και απόηχους από ανάλογες βιβλικές φράσεις· γρ. 15-17: Καὶ ὅπου ἐάν / [λά]βῃς μοι ἀκολουθήσω σοι καὶ / [ὦ]ς φειλῶ σοι ὁ θεὸς ἐμὲ φειλήσι³².

Στην επιστολή BGU I 27, σταλμένη από τη Ρώμη στον φίλτατον ἀδελφόν Απολλινάριο, ο Ειρηναίος μιλάει για τις επαγγελματικές του υποθέσεις (μεταφορά και ξεφόρτωμα σίτου) και την ἀφίξή του στη ρωμαϊκή πρωτεύουσα, όπου ἔτυχε καλῆς υποδοχῆς από την τοπική χριστιανική κοινότητα· η τελευταία δηλώνεται πιθανώς με τον ὅρο τόπος· γρ. 8-11: Ἀνέβην δὲ εἰς Ῥώμην τῇ κε τοῦ αὐ- / τοῦ μηνὸς καὶ παρεδέξατο ἡ- / μᾶς ὁ τόπος³³ ὡς ὁ θεὸς ἤθελεν.

Η ἐκφραση ἡ οὐ- / κ ἰδότες ὅτι νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἐντυν- / χάνω τῷ θεῷ ὑπὲρ ὑμῶν³⁴ με την οποία ο συντάκτης της επιστολῆς BGU I 246 Πτολεμαῖος διαβεβαιώνει τους παραλήπτες ὅτι προσεύχεται νυχθημερόν γι' αὐτούς (γρ. 11-13), αν και παρουσιάζει ειδωλολατρική ἀπόχρωση, δεν αποκλείεται να εἶναι χριστιανική.

Σύμφωνα με τις ἐξηγήσεις που ἔχουν δοθεῖ κατά καιρούς για την σπάνιν χριστιανικῶν επιστολῶν από τον 2^ο αι. (για την ακρίβεια πριν από το 260³⁵), αὐτή θα μπορούσε να ἔχει σχέση με τον ρυθμὸ διάδοσης και τις διώξεις της νέας θρησκείας ἢ και με την πρακτική να συντάσσονται οι επιστολές από επαγγελματίες γραφεῖς.

31. Γρ. 16 leg. ὑμῖν· γρ. 18 leg. ἡμῖν. Για τη φραστική ομοιότητα αὐτῶν των γραμμῶν με χωρία πατερικῶν κειμένων, ὅπως του Κλήμεντα του Αλεξανδρέα, του Ευσέβιου κ. ἄ., για τα κριτήρια που επιτρέπουν να χαρακτηριστεῖ αὐτή η επιστολή χριστιανική, ἀλλά και τις επιφυλάξεις που εκφράστηκαν για τη χριστιανική ιδιότητα του συντάκτη της βλ. P. J. Parsons, *P. Oxy.* XLII 3057, σχόλ. στις γρ. 15 κ. ε. (σ. 146). Idem, *The Earliest Christian Letter?*, in R. Pintaudi (εκδ.), *Miscellanea Papyrologica (Pap. Flor. VII)*, Firenze 1980, σ. 289. G. R. Stanton, *The proposed earliest Christian Letter on papyrus and the origin of the term philallelia*, in *ZPE* 54 (1984), σσ. 49-63.

32. Γρ. 16 leg. με· γρ. 17 leg. φιλῶ, φιλήσει.

33. Για τις ἐρμηνείες που αποδόθηκαν κατά καιρούς στη λέξη τόπος του συγκεκριμένου χωρίου βλ. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, σ. 69 (σχόλ. στη γρ. 11).

34. Leg. εἰδότες, ἐντυγχάνω.

35. *P. Amh.* I 3a. Βλ. και παραπάνω.

Έτσι, για ορισμένους μελετητές, αυτή η σιωπή αντικατοπτρίζει ίσως τον μικρό βαθμό διάδοσης του Χριστιανισμού (αφού στην αρχή πρέπει να ήταν υπόθεση μιας μικρής μειονότητας και μάλιστα αλεξανδρινής, δηλ. πέρα από τη χώρα) ή σχετίζεται με τον αφανισμό της ιουδαϊκής αλεξανδρινής κοινότητας (κατά την επανάσταση στα χρόνια του Τραϊανού: 115-117), από την καρδιά της οποίας η νέα θρησκεία είχε στρατολογήσει τους πρώτους οπαδούς της³⁶.

Από το άλλο μέρος, καθώς πολλές επιστολές συντάσσονταν από επαγγελματίες γραφείς μετά από παραγγελία και για λογαριασμό αγράμματων ή ολιγογράμματων αποστολέων, είναι πιθανό οι γραφείς να κατέφευγαν στις συνηθισμένες στερεότυπες ή συμβατικές εκφράσεις παγανιστικής ευσέβειας και να μην χρησιμοποιούσαν χριστιανική διατύπωση. Ακόμη, αν σε πολλές επιστολές απουσιάζει η χριστιανική “σφραγίδα”, η εξήγηση μπορεί να αναζητηθεί σε μια σειρά άλλων παραγόντων: είτε επειδή αυτές ήταν λακωνικές, αφορούσαν σε πρακτικά θέματα και περιείχαν πληροφορίες καθαρά οικογενειακού χαρακτήρα είτε επειδή οι Χριστιανοί για λόγους ασφάλειας απέφευγαν τις καθιερωμένες επιστολικές χριστιανικές εκφράσεις, για να μη φανερώσουν τη θρησκεία τους που αποδοκιμαζόταν και κατά καιρούς διωκόταν με δριμύτητα³⁷.

Στην Αίγυπτο ο Χριστιανισμός ήταν κατά τα φαινόμενα παράνομη λατρεία ήδη από τα χρόνια του Τραϊανού³⁸. όταν όμως οι Χριστιανοί κρατούσαν το “πιστεύω” τους για τον εαυτό τους, οι αρχές ήταν πρόθυμες “να κλείσουν τα μάτια”, όπως μαρτυρά μία Επιστολή του Τραϊανού προς τον διοικητή Πλίνιο:

“Αν οι Χριστιανοί οδηγούνται μπροστά σου και, παρά τις προσπάθειές σου να τους αλλάξεις γνώμη, αρνούνται να θυσιάσουν, τότε βάλε σε εφαρμογή τον νόμο, πάντως μην ψάχνεις να τους βρεις οπωσδήποτε”³⁹.

36. Βλ. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σσ. 500 υποσημ. 3· 503. R. S. Bagnall, *Religious Conversion and Onomastic Change in Early Byzantine Egypt*, in *BASP* 19 (1982), σσ. 105-107. J. Méléze Modrzejewski, *ό. π.*, σσ. 184-185. H.-A. Rupprecht, *ό. π.*, σ. 191.

37. H. I. Bell, *Egypt from Alexander the Great*, σ. 86. C. W. Griggs, *ό. π.*, σ. 24.

38. J. E. G. Whitehorne, *P. Oxy. XLIII 3119: A document of Valerian's persecution*, in *ZPE* 24 (1977), σ. 193.

39. Τερτυλλιανός, *Apol.* 40. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 82-83.

Θυμίζουμε πως τόσο οι Ρωμαίοι όσο και οι Έλληνες ήταν γενικά ανεκτικοί σε θέματα θρησκευτικών ιδεών· άλλωστε το ειδωλολατρικό πάνθεο μπορούσε να αφομοιώσει άνετα νέες λατρείες. Η Ρώμη μάλιστα προχώρησε σε ειδικές παραχωρήσεις, για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του ιουδαϊκού μονοθεϊσμού. Όταν επιχειρούσε να καταδιώξει μια λατρεία, το έκανε σε ηθικό ή πολιτικό επίπεδο ή και στα δύο μαζί. Υπάρχει μάλιστα μια μικρή διαφορά ανάμεσα στην τιμωρία για την τήρηση μιας απαγορευμένης λατρείας ή για την άρνηση μιας επίσημης λατρείας από τη μια, και στην τιμωρία των ιδεών που οδηγούν σε συγκεκριμένη συμπεριφορά από την άλλη. Ακόμη δεν πρέπει να ξεχνούμε πως η αρχαία θρησκεία στηριζόταν περισσότερο στην ιεροτελεστία παρά στην πίστη, και το μόνο που καλούνταν να κάνουν Ρωμαίοι και Έλληνες ήταν να παίρνουν μέρος στις επίσημες κρατικές λατρευτικές πράξεις και να θυσιάζουν στους θεούς. Τι θα επέλεγαν να πιστεύουν ήταν καθαρά ιδιωτική τους υπόθεση. Από την άλλη πλευρά η εχθρικότητα απέναντι στους Χριστιανούς δεν προερχόταν τόσο από το γεγονός πως αυτή η ενοχλητική “αίρεση” δεν ήθελε να αναγνωρίσει τη θεότητα των αυτοκρατόρων, όσο από την εξαπλώση της επικίνδυνης χριστιανικής “προπαγάνδας” στους κόλπους του στρατού, ανάμεσα στους αξιωματικούς και απλούς στρατιώτες του οποίου στρατολογούσε συχνά οπαδούς⁴⁰.

Ενώ κατά τους δύο πρώτους χριστιανικούς αιώνες σε πολλές ρωμαϊκές επαρχίες οι Χριστιανοί χρησιμοποιούνταν συχνά σε περιπτώσεις ταραχών και αντιθέσεων ως “αποδιοπομπαίοι τράγοι”, την ίδια εποχή στην Αίγυπτο δεν πρέπει να είχαμε διώξεις με τοπικό χαρακτήρα. Αλλά, και αν ακόμη συνέβη ποτέ κάτι τέτοιο⁴¹, πρέπει να ήταν σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, αφού οι κάτοικοι της χώρας χαρακτηρίζονταν ανέκαθεν από έντονα συναινετικό πνεύμα σε θέματα θρησκείας και σε καιρό διωγμών υπήρξαν περιπτώσεις ειδωλολατρών που με προσωπικό κίνδυνο πρόσφεραν καταφύγιο σε Χριστιανούς φίλους τους⁴².

Ορισμένοι μελετητές δέχονται σήμερα πως οι απροκάλυπτες αντιχριστιανικές τάσεις εκ μέρους της αυτοκρατορικής διοίκησης τοποθετούνται στα μέσα του 3^{ου} αι., ότι ιδιαίτερα στα χρόνια των Σεβήρων, το πρώτο τρίτο του 3^{ου} αι., παρατηρείται μια ανεκτικότητα απέναντι στη χριστιανική θρη-

40. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σ. 83. Idem, *Egypt from Alexander the Great*, σ. 87. N. Lewis, *ό. π.*, σ. 103.

41. Τερτυλλιανός, *Apol.* 40.

42. H. I. Bell, *Egypt from Alexander the Great*, σ. 87. N. Lewis, *ό. π.*, σ. 103.

σκεία και ότι δεν υπάρχει αξιόπιστη απόδειξη για αυτοκρατορικό νόμο ή γενικό διάταγμα διώξης των Χριστιανών πριν από το 249· ωστόσο στις αρχές του 3^{ου} αι. (202 μ. Χ.) ο Σεπτίμιος Σεβήρος είχε διατάξει μια εκστρατεία εναντίον του Χριστιανισμού, που σύμφωνα με τον Ευσέβιο⁴³ ήταν ιδιαίτερα βίαιη στην Αλεξάνδρεια, όπου οδηγήθηκαν για δίκη και εκτέλεση οι αθλητές από την “Αίγυπτο και τη Θηβαΐδα”, δηλαδή Χριστιανοί που ήξεραν να αντιμετωπίζουν με σταθερότητα και καρτερικότητα τα βασανιστήρια και τον θάνατο⁴⁴.

Αργότερα, στα μέσα του 3^{ου} αι., όταν αυτοκράτορας έγινε ο “εφήμερος” Δέκιος (249-251), που έμεινε στην ιστορία ουσιαστικά για τις διώξεις του κατά των Χριστιανών, θεσπίζεται η αναγκαστική “δήλωση νομιμοφροσύνης”, το *libellus* (libellus), με το οποίο θεβαιώνεται η συμμετοχή του πολίτη σε ειδωλολατρικές θυσίες.

Εκδίδεται ένα διάταγμα που απαιτούσε από τους πολίτες να θυσιάζουν μπροστά σε μία επιτροπή που είχε διοριστεί γι’ αυτόν τον σκοπό και θα τους χορηγούσε τα ανάλογα πιστοποιητικά. Δεν είναι σίγουρο αν όλοι οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας ήταν υποχρεωμένοι αδιακρίτως να θυσιάζουν μπροστά στις ειδικές επιτροπές ή αν αυτές οι δηλώσεις εκδίδονταν μόνο για όσους βαρύνονταν με υπόνοιες ότι ήταν Χριστιανοί. Στην αρχή υπέθεσαν πως τέτοια πιστοποιητικά ήταν υποχρεωτικά μόνο για τους Χριστιανούς, αλλά, καθώς τα παραδείγματα πολλαπλασιάζονταν, όλο και πιο δύσκολο μπορούσε να διατηρηθεί η άποψη αυτή. Ένα μάλιστα από αυτά τα πιστοποιητικά (*Chrest. Wilk.* 125· 250 μ. Χ. - Αρσινόη) είχε εκδοθεί για λογαριασμό μιας ιέρειας του μεγάλου Θεού Πετεσούχου (Κροκοδείλου), για την οποία δεν μπορούμε να πιστέψουμε εύκολα πως κινούσε υποψίες Χριστιανής.

Γρ. 2-17: Τοῖς ἐπὶ τῶν Θυσιαῶν / ἡρρημένοις / παρὰ Αὐρηλίας Ἀμμων-
/ νοῦτος Μύστου ἱε[[ρε]]-/ ρείας Πετεσούχου Θεοῦ / μεγάλου μεγάλου
ἀειζώου / καὶ τῶν ἐ[ν Μ]οήρει Θεῶν / [ἀ]πὸ ἀμ[φύδο]υ Μοήρεως. Ἄει /
[μ]ὲν θύ<ο>υσ[α] τοῖς Θεοῖς δι-/ [ε]τέλεσα τὸν εἶον, ἔπι δὲ / [κ]αὶ νῦν κατὰ

43. Ἐκκλ. Ἱστ. 6, 1, 1: Ὡς δὲ καὶ Σευήρος διωγμὸν κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἐκίνει ... μάλιστα δ’ ἐπλήθυνεν ἐπ’ Ἀλεξανδρείας, τῶν ἀπ’ Αἰγύπτου καὶ Θηβαΐδος ἀπάσης αὐτόθι ὥσπερ ἐπὶ μέγιστον ἀθλητῶν Θεοῦ παραπεμπομένων στάδιον.

44. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco Roman Egypt*, σ. 83. J. Daniélou, *L’Église des premiers temps. Des origines à la fin du IIIe siècle*, Paris 1963 (αναντ. 1985), σ. 153. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, σ. 58. N. Lewis, *loc. cit.* C. W. Griggs, *ό. π.*, σ. 88.

τά κελευσθέν-/ [ντ]α καὶ ἐπὶ παρόντων / [ύμ]ων ἔθυσσά καὶ ἔσπεισα / [κ]αὶ τῶν ἱερ[ε]ίων ἐγευσά-/ μην καὶ [ἄξι]ῳ ὑποση-/ [μειώ]σασθα[ι]⁴⁵.

Τα πιστοποιητικά αυτά (libelli), περίπου σαράντα, έχουν τυποποιημένη σύνταξη με μικρές παραλλαγές, προέρχονται κατά μεγάλο μέρος από τον Αρσινόϊτη νομό (ελάχιστα από την Οξύρυγχο), χρονολογούνται από τις 18 του μήνα Παῦνι έως τις 20 του Ἑπεῖφ (= 12 Ιουνίου-14 Ιουλίου) του 250 μ. Χ. και είναι γραμμένα σε στενές παπύρινες λωρίδες πρακτικού σχήματος, πιθανώς για να μεταφέρονται εύκολα από τους πολίτες που ὀφείλαν να τα παρουσιάζουν ανά πάσα στιγμή⁴⁶.

Για να αποφύγουν τα βασανιστήρια οι Χριστιανοί που δεν ομολογούσαν τη συμμετοχή τους στον παγανισμό και οδηγούνταν στον δρόμο του μαρτυρίου, αναγκάζονταν συχνά είτε να θυσιάζουν είτε να προμηθεύονται πλαστές βεβαιώσεις δωροδοκώντας τους υπαλλήλους. Είναι οι λεγόμενοι libellatici, που αποτέλεσαν αιτία διαμάχης στους κόλπους της χριστιανικής κοινότητας, και για να γίνουν εκ νέου δεκτοί στην Εκκλησία, έπρεπε να δώσουν απόδειξη ειλικρινούς μετάνοιας. Το θέμα της αντιμετώπισης αυτών των πεπτωκότων (lapsi) αποτέλεσε και την κύρια αιτία για το σχίσμα των Δονατιστών⁴⁷ στην Αφρική και των Μελιτιανών στην Αίγυπτο. Το τελευταίο είναι καλά γνωστό από τις επιστολές των μελιτιανών μοναχών

45. Γρ. 11 leg. ἔτι δέ.

46. Για τους libelli βλ. G. Milligan, *ό. π.*, σσ. 114-115. U. Wilcken, *Grundzüge*, σ. 130. *Chrest. Wilck.* 124-125, εισαγωγή (σσ. 151-153). J. Schwartz, *Une déclaration de sacrifice du temps de Déce*, in *RBi* 54 (1947), σσ. 365-369. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 85-86. Idem, *Egypt from Alexander the Great*, σ. 88. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σ. 497. N. Lewis, *Greek historical Documents. The Roman Principate: 27 B. C. - 285 A. D.*, Toronto 1974, σσ. 138-140. A. K. Bowman, *ό. π.*, σ. 191. P. W. Pestman, *ό. π.*, έγγρ. 62 (σσ. 236-237). C. W. Griggs, *ό. π.*, σσ. 89-90. B. Γ. Μανδηλαράς, *ό. π.*, σσ. 236-239. O. Montevicchi, *La Papirologia*, σσ. 288-289.

47. Το δονατιστικό σχίσμα οφείλει την ονομασία του στον πρωτεργάτη του Δονάτο, επίσκοπο των Cellae Nigrae (50 χλμ. από την περιοχή Sétif της Αλγερίας) και αργότερα της Καρχηδόνας. Σε θρησκευτικό επίπεδο οι Δονατιστές συνέδεαν στενά το κύρος των μυστηρίων με την αγιότητα του κληρικού και λάτρευαν με ζανατισμό τους μάρτυρες, ενώ σε πολιτικό επίπεδο, ως Βέρβεροι που δεν είχαν εκλατινιστεί, αντιπαρέθεταν την αγροτική απλότητα προς την αίγλη του κλήρου που μιλούσε Λατινικά και στήριζε τη διοίκησή του πάνω σε δομές της αυτοκρατορίας. J. Daniélou, *ό. π.*, σσ. 209-210. H.-I. Marrou, *L'Église de l'Antiquité tardive*, Paris 1963 (ανατ. 1985), σσ. 31-32. C. W. Griggs, *ό. π.*, σσ. 99-100.

(330-340 μ. Χ.)⁴⁸, οπαδών του Μελιτίου, επισκόπου της Λυκόπολης (Ανω Αίγυπτο), που καθαιρέθηκε και αφορίστηκε από τον επίσκοπο Αλεξανδρείας για το σχίσμα που δημιούργησε στην εκκλησία της Αιγύπτου⁴⁹.

Κάποτε αλιεύουμε από τους παπύρους πληροφορίες σχετικές με τους διωγμούς των Χριστιανών και τις δημεύσεις περιουσιών που ανήκαν σε εκκλησίες ή σε μεμονωμένους Χριστιανούς.

Σε ένα παπυρικό σημείωμα (*P. Gol.* 11) από το τέλος του 3^{ου} αι.⁵⁰, που ανήκει σήμερα στη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Gothenbourg, η υποτιθέμενη αναφορά σε διωγμό στηρίζεται, είναι αλήθεια, σε αδύνατα στοιχεία στις λιγιστές γραμμές που απέμειναν ο αποστολέας παρακαλεί τον παραλήπτη να δείξει την αγάπη του και να βοηθήσει ορισμένες γυναίκες που επρόκειτο να οδηγηθούν μπροστά στον επίτροπον (γρ. 5-6: καὶ ταύταις ἀγομέναις πρὸς τὸν / ἐπίτροπον), για τη χριστιανική τους προφανώς πίστη (όπως σημειώνουν οι μελετητές του εγγράφου) στα δύσκολα χρόνια του διωγμού του Διοκλητιανού.

Το επεισόδιο που αναφέρεται στην επιστολή του πρεσβυτέρου Ψενοσίριος προς τον συνάδελφό του Απόλλωνα (*P. Grenf.* II 73) των αρχών του

48. Εκδόθηκαν από τον H. I. Bell: *P. Lond.* VI 1913-1929.

49. H. I. Bell, *Jews and Christians in Egypt*, σσ. 38-48. H.-I. Marrou, *ό. π.*, σ. 31. A. K. Bowman, *ό. π.*, σ. 49. W. Griggs, *ό. π.*, σσ. 99, 117-123. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton - New Jersey 1993, σ. 278.

Θυμίζουμε πως πολλά παπυρικά έγγραφα διασώζουν απόρητους από τις αιρέσεις και τα σχίσματα που γνώρισε στην πορεία της η Εκκλησία της Αιγύπτου. Στη χριστιανική αίρεση του Γνωστικισμού, με κύριους εκπροσώπους τον Βασιλείδη και τον Βαλεντίνο που γράφουν στα μέσα του 2^{ου} αι. στην Αλεξάνδρεια, έχουμε ήδη αναφερθεί. Για τον Μανιχαϊσμό, για τον οποίο το Καλό και το Κακό ήταν δυο βασικά, ισότιμα και ανταγωνιστικά στοιχεία, μιλούν πολυάριθμα ελληνικά και κοπτικά κείμενα, μερικά απόκρυφα της εποχής του Διοκλητιανού, και ιδιαίτερα ένας ελληνικός μανιχαϊκός κώδικας του 5^{ου} αι. από την Οξύρυγχο. Ο τελευταίος περιέχει τη βιογραφία του Πέρση ιδρυτή του Μάνη (3^{ου} αι.), που μπόλιασε πάνω σε έναν χριστιανικό κορμό βουδιστικά και παρσιτικά στοιχεία, δηλ. στοιχεία από τη θρησκεία των parsis, απόγονων των αρχαίων Περσών στην Ινδία που παρέμειναν πιστοί στη θρησκεία του Ζωροάστρη. Ο μανιχαϊκός μοναχισμός πιστεύεται ότι βοήθησε πολύ τον πρώιμο χριστιανικό ασκητισμό να βρει την αποκρυσταλλωμένη έκφρασή του μέσα από τον παχωμιακό κοινοβιακό ασκητισμό. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 95-96. G. G. Stroumsa, *The Manichaean Challenge to Egyptian Christianity*, in B. A. Pearson - J. E. Goehring (εκδ.), *ό. π.*, σσ. 307-319. A. K. Bowman, *ό. π.*, σ. 199. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 303-309.

50. = M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 23 (σσ. 139-140). Για τη χρονολόγηση του εγγράφου βλ. παρακάτω.

4^{ου} αι. - από τη Μεγάλη Όαση) διαδραματίζεται επίσης στα χρόνια του μεγάλου διωγμού του Διοκλητιανού. Η Πολιτική, που, αν κρίνουμε από το όνομά της, ήταν κάτοικος της Αλεξάνδρειας ή απλά μια αστή, μεταφέρθηκε από τον διοικητή στη Μεγάλη Όαση, επειδή ήταν Χριστιανή, και παραδόθηκε (ζωντανή ή νεκρή;) σε καλούς και πιστούς νεκροτάφους, για να την “τηρήσουν” ως την άφιξη του γιου της Νείλου⁵¹.

Σε μία άλλη επιστολή (P. Oxy. XXXI 2601)⁵², γραμμένη στις αρχές του 4^{ου} αι. από έναν Χριστιανό, υπάρχει σαφής υπαινιγμός στις θυσίες που υποχρεώνονταν να προσφέρουν όσοι παρουσιάζονταν στα δικαστήρια. Είμαστε στις αρχές του διωγμού του Διοκλητιανού: ο αποστολέας βρίσκεται στην Αλεξάνδρεια για κάποιες υποθέσεις του και διηγείται σύντομα και δίχως πολλά σχόλια πώς απέφυγε τη θυσία θάζοντας στη θέση του έναν πληρεξούσιο, ίσως τον ίδιο τον αδελφό του: γρ. 6-15: Γινώσκεις σε θέλω / ὅτι τῇ ἰα εἰσῆλθαμεν / καὶ ἐγνώσθη ἡμῖν / ὅτι οἱ προτερηχόμενοι / ἀναγκάζονται θύ-/ειν καὶ ἄποσυστατι-/κάν ἐποίησα τῷ ἁ-/δελφῷ μου καὶ μέ-/χρι τούτου οὐδὲν / ἐπράξαμεν.

Ένα άλλο έγγραφο από την Οξύρυγχο (P. Oxy. XXXIII 2673· 304 μ. X.) περιέχει μία δήλωση σε τρία αντίγραφα ενός αναγνώστου (κατώτερου μέλους του κλήρου) στην εκκλησία του χωριού Χύσις, κοντά στη Μεγάλη Όαση, στο βάθος του Οξύρυγχιτη νομού. Με αυτήν βεβαιώνεται πως η εκκλησία, που είχε κλείσει στα χρόνια του μεγάλου διωγμού του Διοκλητιανού, όπως απαιτούσε η απόφαση του 303, δεν είχε στην κατοχή της χρυσάφι, στήμι, ζώα, υπηρέτες, κτήματα από δωρεές ή άλλα περιουσιακά στοιχεία, παρά μόνο μία χαλκήν πύλην. Η κατάθεση της δήλωσης ήταν υποχρεωτική, γιατί, σύμφωνα με τις διαταγές του ἐπάρχου, η κινητή εκκλησιαστική περιουσία έπρεπε να σταλεί στον λογιστή (curator

51. P. Grenf. II 73, γρ. 6-18: Γινώσκεις / σε θέλω, ἀδελφέ, ὅτι οἱ νεκρο-/τάφοι ἐνη-/νόχασιν ἐνθάδε / εἰς Τροτώ τὴν Πολιτικὴν τήν / πεμφθεῖσαν εἰς Ὑασιν ὑπὸ τῆς / ἡγεμονίας. Καὶ [τ]αύτην πα-/ρέδωκα τοῖς καλοῖς καὶ πι-/στοῖς ἐξ αὐτῶν τῶν νεκροτά-/φων εἰς τήρησιν, ἔστ' ἂν ἔλ-/θῃ ὁ υἱὸς αὐτῆς Νεῖλος. Καὶ / ὅταν ἔλθῃ σὺν Θεῷ, μαρτυρή-/σι σοι περὶ ὧν αὐτὴν πεποι-/ήχασιν γρ. 16-17 leg. μαρτυρήσει. Για τις αναδημοσιεύσεις του συγκεκριμένου εγγράφου, τις ερμηνείες που γνώρισε και την πιθανότητα να πρόκειται για τη μεταφορά και τη φύλαξη της νεκρῆς Πολιτικῆς βλ. G. Milligan, *Selections from the Greek Papyri. Edited with Translation and Notes*, Chicago 1910 (ανατ. Cambridge 1980), ἐγγρ. 49 (σσ. 117-119). U. Wilcken, *Grundzüge*, σ. 131. *Chrest. Wilck.* 127 (σσ. 154-155). A. Deissmann, *Licht von Osten*, ἐγγρ. 22 (σσ. 179-181). M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, ἐγγρ. 21 (σσ. 131-132).

52. Για το ίδιο έγγραφο βλ. επίσης P. W. Pestman, ὁ. π., ἐγγρ. 69 (σσ. 254-257).

civitatis) της Οξύρυγχου, για να μεταφερθεί στη συνέχεια στην Αλεξάνδρεια⁵³.

Θύμα του διωγμού του Διοκλητιανού πρέπει να ήταν και ο Παῦλος ἀπὸ τοῦ Ὁξύρυγχίτου, που, σύμφωνα με τον *P. Oxy.* XXXIII 2665 (305-306 μ. Χ.), είχε καταδικαστεί ἀπὸ τον γνωστό διώκτη των Χριστιανῶν Σάτριο Λερριανό, ἡγεμόνα τῆς Θηβαΐδος (γρ. 15-16: προσκριθῆναι / τοῖς τοῦ ταμείου λογισμοῖς), και για τον οποίο οι πολιτικές ἀρχές (βιβλιοφύλακες ἐγκτήσεων) θεβαίωναν ὅτι δεν εἶχε κανένα περιουσιακό στοιχείο (γρ. 14: τὰ ὑπάρχοντα Παύλου) οὔτε κάποιον τίτλο ιδιοκτησίας καταχωρημένο στα ἀρχεῖα (γρ. 18-20: δηλοῦμεν τὸν Παῦλον μὴδὲν κεκτῆσθαι μὴδ' ὅλως διεστρωσθαι διὰ τῶ(ν) / κατακειμένων ἐν τοῖς] βιβλιοφυλακείοις / βιβλ[ίω]ν)⁵⁴.

Χριστιανὸς μάρτυρας θα μπορούσε να εἶναι και ο στρατιώτης Θεόδωρος που ἀπαντᾷ στον πάπυρο *Chrest. Mitteis* 196 (= *P. Lips. Inv.* 508· 309 μ. Χ.), ἀνάλογο ἐγγραφο με το προηγούμενο, ἀν και οι ἐγκαθαρίσεις των Χριστιανῶν στον στρατὸ εἶχαν γίνει μερικά χρόνια νωρίτερα⁵⁵.

Το να αποφασίσει κανεὶς με ἀπόλυτη σιγουριά ἀν μια παπυρική ἐπιστολή εἶναι χριστιανική ἢ εἰδωλολατρική ἀποδεικνύεται ἐξαιρετικά δύσκολη ὑπόθεση, γιατί πολλές φορές το λεξιλόγιο μόνο του δεν ἀποτελεῖ ἀσφαλές κριτήριο για ἓναν τέτοιο χαρακτηρισμό. Πράγματι ἐξαιτίας του θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ, ὅροι που φαινομενικά μαρτυροῦν χριστιανική προέλευση θα μπορούσαν να εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ και ἀπὸ εἰδωλολάτρες.

Ἔτσι ἡ ἀναφορά στον Θεό και ὄχι στους Θεοὺς δεν εἶναι ἀποφασιστική ἐνδειξη, γιατί και οι ἐθνικοὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ την ἴδια συνήθεια.

53. Για τον πάπυρο αὐτό βλ. ἀκόμη R. Rémondon, *L'Église dans la société égyptienne à l'époque byzantine*, in *ChronEg* 47 (1972), σ. 255. A. K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs. 332 BC-AD 642 from Alexander to the Arab Conquest*, London 1986, σ. 192. O. Montevecchi, *La Papirologia*, σ. 289. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 278, 280.

54. Προσθέτουμε ἐπίσης ὅτι ἡ δικαστική ἐρευνα, που, σύμφωνα με τον *P. Oxy.* XLIII 3119 (σπάραγμα παπύρου ἀπὸ τα χρόνια της συμβασιλείας του Βαλεριανοῦ και του Γαλλιηνού: 259-260), εἶχε ως ἀντικείμενο τα περιουσιακά στοιχεία ὀρισμένων Χριστιανῶν (γρ. 13: περί ἐξετάσεως πόρων, γρ. 16: π[ε]ρί οἰκοπ-/ ἐδῶν), θα μπορούσε να εἶχε γίνῃ στα πλαίσια της δήμευσής τους, ἀφοῦ ο διωγμός του Βαλεριανοῦ ἐναντίον των χριστιανῶν εἶχε, ως γνωστόν, και οικονομικά κίνητρα. Βλ. J. Daniélou, ὁ. π., σσ. 217-218. J. E. G. Whitehorne, ὁ. π., σσ. 187-196.

55. *P. Oxy.* XXXIII 2665, εἰσαγωγή (σ. 89). J. E. G. Whitehorne, ὁ. π., σ. 191 και ὑποσημ. 8. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 280 και ὑποσημ. 117.

Ούτε η παρουσία του ονόματος κύριος αποτελεί βέβαιη απόδειξη, καθώς δεν είναι σπάνιες οι ειδωλολατρικές προσφωνήσεις του τύπου κύριε Σάραπι και η παράλειψη του ονόματος του αιγυπτιακού θεού στην αλληλογραφία ανάμεσα στους πιστούς του φαίνεται πιθανή. Ακόμη και η έκφραση κύριος θεός θα μπορούσε κατά περίσταση να είναι ειδωλολατρική. Αναφέρουμε το παράδειγμα μιας επιστολής από ειδωλολατρικό κύκλο (SB VI 8006), όπου ο αποστολέας ανήσυχος για ένα χρέος γράφει: “Θυμίστου ότι μου ορκίστηκες στην κυρία Θεά σου και στην αρετή”. Οι εκφράσεις σύν θεῶ, εἰ θεός βούλεται, που απαντούν σε αρκετές επιστολές, μπορεί να είναι χριστιανικές, αλλά όχι απαραίτητα, αφού είναι δυνατόν να αναφέρονται σε κάποιον τοπικό θεό ή στην κύρια θεότητα σε περίπτωση παγανιστικού συγκρητισμού. Αντίθετα αποκλειστικά χριστιανικοί θεωρούνται οι χαιρετισμοί ἐν θεῶ, ἐν Κυρίῳ θεῶ, ἐν Κυρίῳ Χριστῶ, ἐν Χριστῶ και οι εκφράσεις οἱ ἀγαπῶντες, ἀγαπητός, ὁ Κύριος θεός, ὁ δεσπότης θεός. Από τον 3^ο αι. και μετά η έκφραση εὐχαίμαι τῷ θεῷ περὶ τῆς σῆς ὁλοκληρίας παραπέμπει σε χριστιανική προσευχή⁵⁶.

Γενικά η χριστιανική επιστολή αναγνωρίζεται από την ορολογία (π. χ. πρόνοια) που είναι επηρεασμένη από την Καινή Διαθήκη ή απαντά σε θρησκευτικού περιεχομένου κείμενα, τις επικλήσεις προς τον θεό για βοήθεια (ἐλπίδα ἔχομεν εἰς τὸν θεόν, μνησθῆναι ἡμῶν ἐν ταῖς ἀγίαις ὑμῶν εὐχαῖς), τις αναφορές σε θρησκευτικές εορτές⁵⁷, τα ιερά ονόματα (nomina sacra) και τις ειδικές συντομογραφίες τους, όπως κύριος, θεός, Ἰησοῦς, Χριστός, οὐρανός, πατήρ, πνεῦμα, σταυρός, υἱός⁵⁸, τις προσφωνήσεις με τα επίθετα ἀγαπητός, ἅγιος ή από τα σύμβολα ΧΜΓ, qθ, Χ(ριστός).

56. M. T. Cavassini, *Lettere cristiane nei papiri greci d'Egitto*, in *Aegyptus* 34 (1954), σσ. 270-271. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 83-84. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, σσ. 7-20. O. Montevecchi, *La Papirologia*, σ. 290. J. Rowlandson - R. Bagnall et alii, *Women and society in Greek and Roman Egypt. A sourcebook*, Cambridge 1998, σσ. 16, 147-148.

57. Η Τάρη ανακοινώνει στη Θεά της ότι η μητέρα της είχε πεθάνει μετά το Πάσχα (P. Bour. 25 = M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 78· 4^{ου} αι., γρ. 7: ἀπό τῶν Πάσχων· sic). Ο στρατιωτικός Ψέρακος ελπίζει, ἐὰν θέλῃ ὁ θεός, να είναι κοντά στους δικούς του ἄρτι μετά τὸ Πάσχα (P. Ross. Georg. III 10 = M. Naldini, ό. π., έγγρ. 90· 4^{ου}-5^{ου} αι., γρ. 23-24). Ο συντάκτη της επιστολής P. Harr. 154 (5^{ου}-6^{ου} αι. μ. Χ.) σημειώνει τῇ ἡμέρᾳ τοῦ ἁγίου Παμουθίου οὐ σφάξομεν (γρ. 6). Βλ. ακόμη J. O'Callaghan, *Lettere cristiane dai papiri greci del V secolo*, in *Aegyptus* 41 (1961), σ. 32.

58. J. O'Callaghan, ό. π., σσ. 26-36. Idem, *Consideraciones sobre los "nomina sacra" en los papiros griegos del Nuevo Testamento (del siglo IV al VIII)*, in E. Kiessling - H.-A. Rupprecht (εκδ.), *Akten des XIII. Internationalen Papyrologenkongresses, Marburg/Lahn*, 2.-

Θυμίζουμε πως για την ανάλυση του κρυπτογραφήματος $q\theta$ ($= 99$) σε Ἀμῆν ($A = 1, M = 40, H = 8, N = 50 \cdot 1+40+8+50 = 99$) δεν υπάρχει πλέον καμία αμφιβολία, γιατί έχει επιβεβαιωθεί από ένα έγγραφο, ενώ για το κρυπτογραφικό σύμβολο XMF , που ισοδυναμεί με τον αριθμό 643 ($X = 600, M = 40, F = 3 \cdot 600+40+3 = 643$) έχουν προταθεί πολλές ερμηνείες με την ίδια ισοψηφία, όπως X (ριστός) (δ ἐκ) M (αρίας) γ (εννηθείς), X (ριστός), M (ιχαήλ), F (αβριήλ) ή X (ριστός), M (αρία), F (αβριήλ), ή ἁγία τριάς θ (εός), θ (εός) ϵ (οηθός), χ (ειρός) μ (ου) γ (ραφή) ή X (ριστόν) M (αρία) γ (εννᾶ), που θεωρείται η πιθανότερη και αντιστοιχεί προς το λατινικό κτυπτογράφημα $VDN = V$ (irgine) D (ominus) n (atus)⁵⁹.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να κάνουμε μια μικρή παρένθεση, για να τονίσουμε την ουσιαστική βοήθεια που προσφέρουν οι μη φιλολογικοί πάπυροι (με τις παράλληλες χρήσεις λέξεων και εκφράσεων, που απαντούν τόσο στη γλώσσα τους όσο και στη γλώσσα της Καινής Διαθήκης) στην προσπάθεια κατανόησης και ακριβέστερης αντίληψης του κειμένου της Αγίας Γραφής.

Έτσι, για παράδειγμα, στη φράση του Ιησού ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντός ὑμῶν ἐστίν η ακριβής σημασία των λέξεων ἐντός ὑμῶν (“κοντά σας, προσιτή” και όχι “ανάμεσά σας, μέσα σας”) καθορίστηκε με τη βοήθεια δύο ιδιωτικών επιστολών από τον 3^ο αι. μ. Χ. (*P. Ross. Georg. III* 1⁶⁰ και *P. Oxy. XIV* 1676⁶¹), όπου οι συνηθισμένες εκφράσεις της λαϊκής ελληνικής

6. August 1971, München 1974, σσ. 315-320. M. Naldini, ό. π., σσ. 7-32. S. Brown, *Concerning the Origin of the Nomina Sacra*, in *StudPap* 9 (1970), σσ. 7-19. H.-A. Rupprecht, *Kleine Einführung in die Papyruskunde*, Darmstadt 1994, σσ. 192-193.

59. Για τις διάφορες αναλύσεις που προτάθηκαν κατά καιρούς σχετικά με τα κρυπτογραφικά αριθμητικά σύμβολα XMF , $q\theta$, βλ. M. Naldini, ό. π., σσ. 22-30. J.-O. Tjäder, *Christ, Our Lord, Born of the Virgin Mary (XMF and VDN)*, in *Erano* 68 (1970), σσ. 148-190. A. Blanchard, *Sur quelques interprétations de XMF*, in *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrologists, Oxford, 24-31 July 1974*, London 1975, σσ. 17-26. S. Kent Brown, *Coptic and Greek Inscriptions from Christian Egypt: A Brief Review*, σ. 39.

60. Με την επιστολή αυτή ο στρατιωτικός γιατρός Μάρκος ζητάει από τους δικούς του, μεταξύ άλλων, να του στείλουν τον μανδύα του, για να τον έχει πρόχειρο, δίπλα του: γρ. 8-9: πέμψατέ μοι / τὸ ἐραίουν κολώβειν [κνα] ἐντός μου αὐτ[ό] εὔρω leg. ἐρεοῦν, κολόβειν.

61. = *Sel. Pap.* 151. Πρόκειται για τη συναισθηματική επιστολή του Πρικούλανού προς την γλυκυτάτην και τιμιωτάτην Ἀπλωνάριον, με την οποία της εύχεται κάθε ευτυχία και συγχρόνως της εξομολογείται την πίκρα που νιώθει, γιατί είναι ἐκτός του, δηλ. μακριά του, απρόσιτη: γρ. 17-25: Ἐγὼ θέ-/λω σε πάντοτε καλῶς / ἔχειν ὡς ἐμαυτόν,

γλώσσας ἐντός του και ἐκτός του σημαίνουν “δίπλα του, πρόχειρα” και “μακριά του, απρόσιτα” αντίστοιχα⁶².

Ένα άλλο αποφασιστικό κριτήριο που επιτρέπει να χαρακτηριστεί μια επιστολή ως χριστιανική αποτελεί η αναφορά σε κάποια από τις βαθμίδες των κληρικῶν, που σύμφωνα με τις παπυρικές πληροφορίες δηλώνονται με τους όρους: ἐπίσκοπος, πάπας (στη διάρκεια των τριῶν πρώτων χριστιανικών αἰώνων δηλώνει συνήθως τον ἐπίσκοπο της Αλεξάνδρειας και στη συνέχεια τον ἐπίσκοπο της Ρώμης), παπᾶς “ιερέας, πατέρας” (στα Νεοελληνικά αντικατέστησε τη λέξη πρεσβύτερος), πρεσβύτερος, ἀρχιπρεσβύτερος, ἀρχιδιάκονος, δευτεροδιάκονος, διάκονος, ὑποδιάκονος και τέλος ἀναγνώστης (ανήκει στις χαμηλότερες αλλά και αρχαιότερες βαθμίδες του κλήρου, είναι επιφορτισμένος με την ανάγνωση της Αγίας Γραφής και με ορισμένες λειτουργικές υπηρεσίες, ενώ αναφέρεται μερικές φορές μαζί με τον ἐπίσκοπον). Επίσης ανάμεσα στους κληρικούς, που στις επιστολές αλληλοαποκαλούνται συχνά ἀγαπητοὶ ἀδελφοί και συλλειτουργοί, αναφέρονται κάποτε και οι ψάλλται.⁶³

Στην επιστολή P. Amh. I 3a (264-282 - Φαγιούμ)⁶⁴ που απευθύνει ένας Χριστιανός από τη Ρώμη προς τους αδελφούς του στον Αρσινοΐτη νομό (Φαγιούμ) σχετικά με διάφορες εμπορικές υποθέσεις, μνημονεύονται ο πάπας Μάξιμος, που ήταν ἐπίσκοπος στην Αλεξάνδρεια την περίοδο 264-282, ο διάδοχός του Θεωνᾶς, ένας ἀναγνώστης και οι προεστώτες.

Λιγότερο καθοριστική παρουσιάζεται η ορολογία που αναφέρεται στους

ἀλλὰ / και λυποῦμαι πάλιν ὅτι / ἐκτός μου ε[ῖ]. Ἐὰν δὲ ἐκ-/ τός μου οὐκ ἀκάλως ἔχης, / χαίρω ὅτι καλῶ[ς] ἔχεις μὲν, / καὶ γὰρ δὲ πάλιν καταξύομαι / μὴ ὀρῶν σε.

62. E. G. Turner, ὁ. π., σσ. 200, 267 υποσημ. 74.

63. Στον P. Iand. 154 (6^{ου} αι. μ. Χ. - από την Οξύρυγχο), γινώσκιν οἶνου (“κατάλογο διανομῆς οἶνου”) οι ψάλλται μνημονεύονται με τους κληρικούς ἀρχιπρεσβύτερον, ἀρχιδιάκονον, δευτεροδιάκονον, ἀναγνώστην, πρεσβύτερον τοῦ τόπου και ὑποδιάκονον.

Για τις χριστιανικές ιερατικές βαθμίδες βλ. ενδεικτικά U. Wilcken, *Grundzüge*, σ. 133. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σ. 84. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, σσ. 37-38. Sister L. Dinneen, *Titles of Address in Christian Greek Epistolography to 527 A. D.*, Chicago 1980, σσ. 12, 19, 51-60, 67, 108. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 283-285. M. G. Sirivianou, P. Oxy. LV1 3857 (4^{ου} αι. μ. Χ.), εισαγωγή (σ. 112) και σχόλ. στη γρ. 3 (σ. 115).

64. = *Chrest. Wilck.* 126 = M. Naldini, ὁ. π., ἔγγρ. 6 = SB 9557· για την επιστολή αυτή βλ. και παραπάνω.

απλούς πιστούς και στα υποψήφια μέλη της εκκλησίας και από μόνη της δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για τον χαρακτηρισμό μιας επιστολής ως χριστιανικής: έτσι πέρα από την ονομασία *ἀδελφοί*, που δηλώνει τα μέλη μιας χριστιανικής κοινότητας, οι Χριστιανοί ονομάζονται *πιστοί*, *σπανιότερα φίλοι*, ενώ ένας ανώτερος εκφράζει την πατρική του στοργή προς τον παραλήπτη της επιστολής του αποκαλώντας τον *υἱόν* και *τέκνον*⁶⁵.

Οι *κατηχούμενοι*, με βάση τις πληροφορίες των μη φιλολογικών παπύρων, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, τους *συναγομένους* (με υπαινικτική αναφορά στην Πράξη της Θείας Ευχαριστίας) και τους *ἐν ἀρχῇ τοῦ Εὐαγγελίου*⁶⁶. Οι *ἐκλεκτοὶ ἀδελφοί* και οι *κατηχούμενοι*, που δέχονται τους *χαιρετισμούς* του συντάκτη της συστατικής επιστολής *P. Oxy. XXXI 2603* (τέλος του 3^{ου} αι. μ. Χ. - από την Οξύρυγχο)⁶⁷, θα μπορούσαν να θεωρηθούν κατηγορίες αντίστοιχες με τις δύο προηγούμενες.

65. Τα άτομα που συστήνονται από τους συντάκτες χριστιανικών συστατικών επιστολών αποκαλούνται συνήθως *ὁ ἀδελφός ἡμῶν*, *οἱ ἀδελφοὶ ἡμῶν*, *ἡ ἀδελφὴ ἡμῶν* και *σπανιότερα ὁ κατηχούμενος ἢ ἡ θυγάτηρ ἡμῶν*. M. G. Sirivianou, *P. Oxy. LVI 3857* (4^{ου} αι. μ. Χ.), εισαγωγή (σσ. 111-113). Με την ίδια ευκαιρία επισημαίνουμε πως η ομάδα των συστατικών επιστολών: *P. Gohl. 11· P. Gron. 17· 18· P. Iand. 100· P. Oxy. 1162· 1492· 2603· PSI 208· 1041*, που απευθύνονται από τους αρχηγούς χριστιανικών κοινοτήτων προς άλλους ομολόγους τους, πρέπει να χρονολογηθούν, με κριτήριο τα παλαιογραφικά και υφολογικά στοιχεία τους, από το τελευταίο τρίτο του 3^{ου} αι. και όχι από τον 4^ο αι., όπως είχε προταθεί αρχικά. Βλ. σχόλια στους *P. Gron. 17· P. Alex. 29*, καθώς και J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σ. 498.

66. Με τη συστατική επιστολή *PSI IX 1041* (τέλος του 3^{ου} αι. Χ. - από την Οξύρυγχο) ο Σώτας παρακαλεί τον Παύλο, πιθανώς υπεύθυνο μιας θρησκευτικής κοινότητας, να προσφέρει φιλοξενία σε έξι *ἀδελφούς* που βρίσκονταν σε δύο διαφορετικά στάδια κατήχησης: γρ. 4-12: *Τοὺς ἀδελφούς ἡμῶν / Ἦρωνα καὶ Ἰερίωνα / καὶ Φιλᾶδελφον καὶ Περ- / κῦσιν καὶ Νααρωσὺν / κατηχουμένους τῶν / συναγομένων καὶ / Λέωνα κατηχούμενον / ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου / πρόσδεξαι ὡς καθήκει[ι]* γρ. 8 leg. *κατηχουμένους* γρ. 10 leg. *κατηχούμενον*. Για το ίδιο έγγραφο βλ. M. Naldini, *Documenti dell'antichità cristiana. Papiri e pergamene della Raccolta Fiorentina*, Firenze 1965, έγγρ. 45 (σσ. 35-36). Idem, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 29 (σσ. 153-155).

67. Ο αποστολέας Παύλος, αφού εκφράζει, σε ένα ιδιαίτερα φιλολογικό ύφος, την ἔμφυτον στοργήν καὶ ἀγάπην του προς τον παραλήπτη, του ζητάει να δεχτεί ως φίλους τους γραμματοκομιστές διευκρινίζοντας πως δεν είναι *κατηχούμενοι*, αλλά ανήκουν στον κύκλο κάποιων γνωστών τους γρ. 25-33: *Πρόσδεξαι οὖν ἐν ἀγάπῃ / ὡς φίλους· οὐ γάρ κατηχούμενοί εἰσιν / ἀ[λ]λὰ τῶν περὶ Ἰσίωνος καὶ Νικολάου / ἰδ[ι]οὶ 'τυγχάνουσιν' καὶ εἰ τι αὐτοῖς ποιεῖς ἐμο[ι] ἐποί- / ησας. Πάντες οἱ ἐνθάδε ἀδελφοὶ πρ[ο]σ- / αγορεύουσιν ὑμᾶς. Ἄσπασαι κα[ὶ] τοὺς σὺν / σοι πάντας ἀδελφούς ἐκλεκτού[ς] τε καὶ [κα-] / τηχουμένους. / Ἐρρωσο ὑμᾶς εὐχομαι. Για το ίδιο έγγραφο βλ. επίσης M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 47 (σσ. 212-215).*

Πάντως από το τέλος του 3^{ου} αι. και ιδιαίτερα από τον 4^ο αι. η προσωνομία έκλεκτοί, που στην Καινή Διαθήκη και τους Αποστολικούς Πατέρες χρησιμοποιείται για να δηλώσει τους Χριστιανούς, μέλη μιας κοινότητας, κατέληξε ένας τεχνικός όρος για την ομάδα των κατηχομένων που ήταν πιο κοντά στο Βάπτισμα: αυτοί ονομάζονταν και *competentes* ή *φωτιζόμενοι* και διακρίνονταν από εκείνους της πρώτης κατηγορίας, τους *audientes* ή απλά τους κατηχομένους⁶⁸.

Δεκάδες παπυρικών εγγράφων από την περίοδο 260-350 μας αποκαλύπτουν την ακμή της χριστιανικής εκκλησίας, που εκδηλώνεται με την αύξηση του αριθμού των ναών, των μοναστηριών και των κληρικών. Μάλιστα από το 330 παρατηρείται ένας γρήγορος ρυθμός ανάπτυξης της αιγυπτιακής εκκλησίας, αρχίζουν να εμφανίζονται μερικά από τα χαρακτηριστικά της, που θα παραμείνουν σταθερά για πολύ καιρό, ενώ η παρουσία της σε πολλούς τομείς του δημόσιου και ιδιωτικού βίου είναι πια πραγματικότητα. Χάρη στον Μέγα Κωνσταντίνο η εκκλησία, που στην αρχή ήταν δραστήρια και παρούσα, αλλά με σιωπηλό τρόπο, δέχεται μια νέα ώθηση, που αντικαθρεφτίζεται στους παπύρους, και αποκτά πλέον την ελευθερία να εκφράζεται και να εκδηλώνεται φανερά.

Το 325 είναι ένα συμβολικό έτος για την εκκλησία της Αιγύπτου: Μετά την ήττα του Λικίνιου και την Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας η ειρήνη θεμελιώνεται στην εκκλησία, ο Χριστιανισμός ριζώνει και μαζί τους εγκαινιάζονται οι κοσμικοί ή εφήμεροι θεσμοί του και η πραγματική εκκλησιαστική διοικητική οργάνωση. Έγγραφα από την εποχή αυτή επιβεβαιώνουν την εξάπλωση του Χριστιανισμού στην Αίγυπτο μαρτυρώντας παράλληλα την υποχώρηση της ειδωλολατρείας μπροστά στη νέα θρησκεία, που εκδηλώνεται με την οικονομική παρακμή του παγανιστικού ιερατείου και την εξαφάνιση τριών γνωστών ναών της Οξύρυγχου. Ενώ το 295 υπήρχαν στην Οξύρυγχο, δίπλα σε δύο χριστιανικές εκκλησίες, δώδεκα ειδωλολατρικοί ναοί και μία συναγωγή⁶⁹, το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. το Άδριανέϊον είχε ματατραπεί σε φυλακή⁷⁰, το Καισάρειον σε δημόσιο κτήριο⁷¹ και στη

68. M. Naldini, *Documenti dell'antichità cristiana*, σ. 36. Idem, *Il Cristianesimo in Egitto*, σσ. 38-39, 154-155.

69. P. Oxy. I 43.

70. P. Oxy. XVII 2154, γρ. 14-15: κατάκλειστός εἰμι / εἰς τὸ ἀτρίανϊον leg. εἰμι, Ἀδριανέϊον.

συνέχεια σε χριστιανικό ναό, ενώ το ιερό της αιγυπτιακής θεάς Θοήριδος (ή Θοήρεως) σε κατοικία⁷².

Από την εποχή αυτή οι Χριστιανοί παύουν πια να θεωρούνται μια περιθωριακή ομάδα, αναφέρονται απερίφραστα στα έγγραφα και ως συντάκτες επιστολών μπορούν πλέον να εκφράζουν άφοβα τη χριστιανική τους πίστη.

Έτσι στο τέλος του 4^{ου} (αλλά όχι πριν από το 370) και στις αρχές του 5^{ου} αι. ο αποστολέας της επιστολής *P. Laur.* II 42 (από τον Οξυρυγχίτη νομό)⁷³ εκφράζει τη λύπη του για την περίπτωση μιας Χριστιανής που έπεσε θύμα κακομεταχείρισης· γρ. 1-3: Πάνυ ἐλυπήθην καὶ λοιπούμεθα πάνυ σφόδρα διότι [[τὸ κακόν]] / ἐτόλμησας ποιήσης πρᾶγμα τοιοῦτο Ἀθηᾶτι Χρηστιανή οὕσα, διότι / καὶ λαε[ι]κή οὕσα καὶ μηδέποτε εὗρέθη <ποιοῦσα> πράγματα τοῦ κόσμου⁷⁴.

Από τον 4^ο αι. παρατηρείται μια αλλαγή στον χώρο των κυρίων ονομάτων. Πολλά προσωνύμια ειδωλολατρικής προέλευσης εμφανίζονται σπάνια ή εξαφανίζονται εντελώς, ενώ αντίθετα πληθαίνουν τα χριστιανικά ονόματα, που είναι βιβλικά (π. χ. Ἰσαάκ, Παῦλος), ονόματα αγίων, μαρτύρων (όπως της Θέκλας), μερικές φορές αφηρημένες θεολογικές έννοιες (π. χ. Σοφία), κάποτε σύνθετα με βάση τα ιερά ονόματα Θεός και Χριστός (Χριστόδωρος, Θεόδωρος) ή το αιγυπτιακό ntr “θεός” (πρβλ. το κοπτικό nouite “θεός”: Παπνούθιος). Πάντως πρέπει να υπογραμμίσουμε πως η εξαγωγή συμπερασμάτων για τον βαθμό διάδοσης του Χριστιανισμού με βάση την εικόνα που παρουσιάζουν τα κύρια ονόματα στους παπύρους είναι πολύ λεπτή υπόθεση. Αρκεί να θυμίσουμε πως πολλά χριστιανικά ονόματα είχαν ειδωλολατρική προέλευση, καθώς ανήκαν σε αγίους ή μάρτυρες που είχαν γεννηθεί ειδωλολάτρες, όπως είναι το όνομα Ὀννῶφρις από το αιγυπτιακό επίθετο Wn-ntr του Ὀσιρη ή το εξελληνισμένο Ἰσίδωρος με ρητή αναφορά τιμής προς την Ἰσιδα⁷⁵.

71. *P. Merton* I 41, γρ. 12: τῆς ἀγίας ἐκκλησίας Καισαρείου.

72. *PSI III* 175, γρ. 13-14.

73. Για το έγγραφο αυτό βλ. επίσης *P. Pruneti, Note di lettura*, in *R. Pintaudi* (εκδ.), *Miscellanea Papyrologica (Pap. Flor. VII)*, Firenze 1980, σσ. 318-319. *R. S. Bagnall, Egypt in Late Antiquity*, σ. 282.

74. Γρ. 1 leg. λυπούμεθα· γρ. 2 leg. χριστιανή· γρ. 3 leg. λαϊκή.

75. *H. I. Bell, Egypt from Alexander the Great*, σσ. 104-106. *J. O'Callaghan, I nomi propri nelle lettere cristiane (Papiri greci del V secolo)*, in *Aegyptus* 41 (1961), σσ. 17-25. *A.*

Αξίζει να αναφέρουμε πως το πρώτο πρόσωπο που δηλώνεται απερίφραστα σε παπυρικό έγγραφο ως Χριστιανός είναι ο Αιγύπτιος Πετοσορᾶπις Ὁρου και το γνωρίζουμε από τον P. Oxy. XLII 3035 που χρονολογείται από το 3^ο έτος της συμβασιλείας του Βαλεριανού και του Γαλιηνού (28-2-256).

Πρόκειται για την εντολή ενός πρυτάνεως προς τους κωμάρχας και επιστάτας τῆς εἰρήνης της κόμης των Μερμέρων (στον Οξύρυγχιτη νομό)⁷⁶ να στείλουν το συντομότερο δυνατόν τον χρησιανόν⁷⁷ Πετοσορᾶπιν, γιο του Ὁρου, ή να παρουσιαστούν οι ίδιοι σε περίπτωση που η μετάβασή του πρώτου δεν ήταν εφικτή (γρ. 4-5: πέμφατε Πετοσορᾶπιν Ὁρου χρησιανόν, ἢ ὑμεῖς αὐτοὶ ἀνέλθατε)⁷⁸.

Από το άλλο μέρος, για τους Αιγυπτίους που ασπάστηκαν τον Χριστιανισμό η εγκατάλειψη ορισμένων πανάρχαιων συνηθειών⁷⁹, όπως ήταν η κεφα-

Chastagnol, *Le Bas-Empire*, Paris 1969, σσ. 22-23, 48-50, 52. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σσ. 498-501. R. Rémondon, *L'Église dans la société égyptienne à l'époque byzantine*, in *ChronEg* 47 (1972), σσ. 255-256. R. S. Bagnall, *Religious Conversion and Onomastic Change in Early Byzantine Egypt*, in *BASP* 19 (1982), σσ. 105-124. A. K. Bowman, *ό. π.*, σσ. 45-47, 192-194. E. Wipszycska, *La valeur de l'onomastique pour l'histoire de la christianisation de l'Égypte. À propos d'une étude de R. S. Bagnall*, in *ZPE* 62 (1986), σσ. 173-181 (όπου επισημαίνεται η ρευστότητα των συμπερασμάτων γύρω από την εξάπλωση του Χριστιανισμού με βάση τα κύρια ονόματα). R. S. Bagnall, *Conversion and Onomastic: A Reply*, in *ZPE* 69 (1987), σσ. 243-250. Idem, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 280-281. J. Rowlandson - R. Bagnall et alii, *ό. π.*, σ. 303.

76. A. Calderini (- S. Daris), *Dizionario dei nomi geografici e topografici dell'Egitto greco-romano*, III, Milano 1980, s. n. Μερμέροα.

77. = Χρησιανόν = χριστιανόν. Ο όρος χρησιανός απαντά σε ελάχιστους χριστιανικούς παπύρους πρώιμης εποχής, ενώ μεταγενέστερα έγγραφα περιέχουν τους τύπους χρησιανός και χριστιανός. Με την επιστολή SB XII 10772 (2^{ου}-3^{ου} αι. - από την Οξύρυγχη) ο Σαραπάμμων ανακοινώνει στη μητέρα του την αποστολή δύο ταλάντων με έναν χρησιανόν (γρ. 9-10: διεπ[ε]μφάμην σοι δι<α> Σώτου τοῦ χρησια[νοῦ] τάλαν-/ τα δύο). Βλ. P. Oxy. XLII 3035, σχόλ στις γρ. 4-5 (σ. 100). H. Ailloud, *ό. π.*, σσ. 134, 240. N. Lewis, *La Mémoire des sables. La vie en Égypte sous la domination romaine*, σσ. 102, 103. P. W. Pestman, *ό. π.*, σ. 32 υποσημ. 1. Βλ. και παραπάνω (υποσημ. 15)

78. P. Oxy. XLII 3035, εισαγωγή και σχόλ στις γρ. 4-5 (σσ. 99-100). P. W. Pestman, *ό. π.*, σ. 32.

79. Στους μοναχούς και ερημίτες ειδωλολατρικής προέλευσης ανήκουν οι περιπτώσεις του μοναχού Παχώμιου, ιδρυτή του κοινοβιακού μοναχισμού (κοινοῦ βίου), που νέος οδηγούνταν από τους γονείς του "στον ποταμό για να θυσιάσουν σε αυτούς που κατοικούσαν στα νερά του", δηλ. ή στο ιερό ψάρι λάτο ή στον θεό κροκόδειλο, και του ανώνυμου ερη-

λαιώδους σημασίας για την αιγυπτιακή θρησκεία μουμιοποίηση των νεκρών, ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Πράγματι, αν και η ταρίχευση των νεκρών θεωρούνταν περιττή για τους Χριστιανούς, πολλοί από αυτούς στη χώρα του Νείλου εξακολουθούσαν να την εφαρμόζουν και μάλιστα ορισμένοι φύλαγαν τις μούμιες των αγαπημένων τους προσώπων, ιδίως των μαρτύρων, στα σπίτια τους, μια συνήθεια που καταδίκασε με δριμύτητα ο Άγιος Αθανάσιος. Η χρήση φυλαχτών, όπου τα ακατανόητα μαγικά ονόματα είχαν αντικατασταθεί από το Πάτερ ἡμῶν, και η κατάθεση αιτημάτων στον θεόν τὸν παντοκράτορα τὸν ἅγιον καὶ τὸν ἀληθινόν για ασήμαντα και καθημερινά ζητήματα αποτελούσαν επίσης ειδωλολατρικά κατὰλοιπα⁸⁰. Με τις δύο χριστιανικές ερωτήσεις, που ακολουθούν, ζητείται να φανερωθεί η θεία συγκατάθεση για ένα ταξίδι και μια εισαγωγή σε νοσοκομείον (“νοσοκομείο” ή “ξενώνα”)⁸¹:

P. Oxy. VI 925 (5^{ου}-6^{ου} αι.)⁸², γρ. 1-7:

Ὁ θεός ὁ παντοκράτωρ ὁ ἅγιος / ὁ ἀληθινὸς φιάνθρωπος καὶ / δημιουργὸς ὁ π(α)τήρ τοῦ κ(υ)ρίου (καὶ) σω(τή)ρ(ος) / ἡμῶν Ἰ(η-σο)ῦ Χ(ρι)στοῦ, φανέρωσόν μοι τὴν / παρὰ σοὶ ἀλήθειαν εἰ βούλη με ἀπελθεῖν / εἰς Χιούτ. Ἡ εὕρισκω σε σὺν ἐμοὶ / πράττοντα (καὶ) εὐμενὴν γένοιτο, (Ἀμήν)⁸³.

P. Oxy. VIII 1150 (6^{ου} αι.)⁸⁴, γρ. 1-6:

Ὁ θεὸς τοῦ προστάτου ἡμῶν / τοῦ ἁγίου Φιλοξένου, ἐάν / κελεύεις εἰσενεγκεῖν / εἰς τὸ νοσοκομῖόν σου Ἀνούπ· δεῖξον τὴν

μίτη από τη Θηβαΐδα, που θυμάται τον πατέρα του, ειδωλολάτρη ιερέα, να θυσιάζει στα είδωλα. F. Dunand, *Miracles et guérisons en Égypte tardive*, in N. Fick - J. -C. Carrière, *Mélanges Étienne Bernard*, Paris 1991, σσ. 237-238.

80. U. Wilcken, *Grundzüge*, σ. 132. G. Milligan, *ό. π.*, σσ. 131-134. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 90, 105. A. Dufourcq, *Étude sur les Gesta Martyrum Romains, V: Les légendes grecques et les légendes latines*, σ. 130 και υποσημ. 3. A. K. Bowman, *ό. π.*, σ. 201.

81. Παρόμοιες ερωτήσεις υποβάλλονταν ακόμη και από μοναχούς. Θυμίζουμε την περίπτωση του μοναχού Παύλου, που, σύμφωνα με ένα κοπτικό πάπυρο από τον 7^ο-8^ο αι., παρακαλεί τον παντοδύναμο Θεό να του υποδείξει αν πρέπει να πάει στην Αντινόπολη ή να μείνει στο μοναστήρι. Βλ. F. Dunand, *ό. π.*, σ. 247.

82. Το έγγραφο έχει γνωρίσει τις παρακάτω αναδημοσιεύσεις: *Sel. Pap.* I 196. *Chryst. Wilck.* 132. G. Milligan, *ό. π.*, έγγρ. 54 (σ. 131).

83. Γρ. 7 leg. εὐμενῇ. Το Ἀμήν σημειώνεται με το αριθμητικό κρυπτογράφημα qθ (= 99), που αποτελεί το ισόψηφο των γραμμάτων του (1+40+8+50 = 99).

84. = *Sel. Pap.* I 197.

δύναμ[ίν σου] / καὶ ἐξέλθῃ τὸ πιττ[ά]κ[ιον]⁸⁵.

Αναφορές είτε άμεσες (πωλητήρια, μισθωτήρια, δωρεές, κατάλογοι, διοικητικοί λογαριασμοί) είτε έμμεσες και ευκαιριακές (τοπογραφικοί κατάλογοι) σε χριστιανικούς ναούς εντοπίζονται ήδη από τα τέλη του 3^{ου} ή τις αρχές του 4^{ου} αιώνα⁸⁶.

Ενδεικτικά αναφέρουμε πως την εποχή αυτή η κόμη *Τανύαιθις*, λίγα χιλιόμετρα από την Αφροδιτώ, έχει δεκατέσσερις εκκλησίες και μερικά μοναστήρια⁸⁷ και η Οξύρυγχος δύο χριστιανικούς ναούς⁸⁸, που προαναγγέλλουν τους τριάντα που θα έχει η πόλη, όταν θα την επισκεφτεί ο Ρουφίνος.

Από τη μελέτη των παπύρων φαίνεται πως οι εκκλησίες μπορούσαν να αποτελούν ιδιοκτησία επισκόπων ή ιδιωτών.

Με την επιστολή *P. Oxy. LIX 4003* (4^{ου}-5^{ου} αι.) ο Δίδυμος, που είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να κτίσει ένα ναό, διαμηνύει στον Αθανάσιο πως είχε το περιθώριο να ξοδέψει για την εκκλησία τρεις χρυσούς *solidi*, καθώς και τα χρήματα που θα εισέπραττε από την πώληση ενός όνου, ενώ συγχρόνως τον συμβουλεύει να αγοράσει για τους κίονες πέτρα αξίας δύο *solidi* και να τη μεταφέρει με ένα αλιευτικό πλοίο πριν από την υποχώρηση της πλημμύρας· γρ. 9-28:

Ἐπεὶθες / σεαυτὸν εἰς τὴν ἐκκλη-/σίαν. Καὶ τὴν τιμὴν / τοῦ ὄνου καὶ τᾶλλα / τρία ὀλοκότ[ι]να, / ἐξ αὐτῶν ἀνάλουσον / καὶ τελίωσον τὴν ἐκ-/κλη-/σίαν. Ἡδὲ γὰρ εὗρε(ν) / τοὺς λίθους Ἰσιαείας / ὁ λαοζῶος. Συνεφώνη-/σεν οὖν πρὸς τὸν ἄν-/θρωπον. Καὶ ἀγόρασον(ν) / δύο χρυσίνους / καὶ ἀρκῶντε. Τελίω-/σον(ν) / τοὺς κίονας. Ἀπὸ Τα(μ)-/πεμοῦ ποίησον τὸ / ἁλιωτικὸν πρὸ τῆς / ἀπο-

85. Γρ. 3 leg. κελεύης· γρ. 4-5 leg. νοσοκομεῖόν σου.

86. Προσθέτουμε ότι και το περιεχόμενο πολλών επιγραφών του 4^{ου} αι. έχει σχέση με θεμελιώσεις εκκλησιών σε περιοχές της ανατολικής ερήμου. Βλ., π. χ., *SB V 8162*. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σσ. 498, 499.

87. *P. Bad. IV 94*.

88. Σε έναν κατάλογο ακινήτων της Οξύρυγχου (*P. Oxy. I 43*: 295-300) αναφέρονται μία βορινή και μία νοτινή εκκλησία, ενώ σε ένα παρόμοιο έγγραφο του 3^{ου} αι. από την Πανόπολη (*P. Gen. Inv. 108*: V. Martin, *Revue topographique des immeubles d'une métropole* (*P. Gen. Inv. 108*), in *RechPap* 2, 1962, σσ. 37-73 και ιδίως σσ. 45, 67) μνημονεύεται μια οικία που μετατράπηκε σε εκκλησία (D. γρ. 11: οἰκία ᾗτοι ἐκκλησίας· leg. ἐκκλησία). Βλ. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σ. 498.

βάσεως ἐνεν-/ κείν. Παρακαλῶ μὴ / παρήδεις μου ταύτη(ν)⁸⁹.

Στη βυζαντινή εποχή κάθε μητρόπολη, δηλαδή κάθε πρωτεύουσα των αρχαίων αιγυπτιακών νομών, διαθέτει κατά κανόνα, πέρα από τις πολυάριθμες εκκλησίες που ήταν αφιερωμένες σε αγίους, και μία κύρια εκκλησία, τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν, τὴν ἀγίαν τοῦ θεοῦ καθολικὴν ἐκκλησίαν, που πρέπει να δὴλωνε ὄχι μόνο το κτίσμα ἀλλὰ και την τοπικὴ χριστιανικὴ κοινότητα με τα ἀνάλογα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις. Η καθολικὴ ἦταν η πιο πλούσια της κάθε επαρχιακῆς περιφέρειας, αφού στα ἐσοδὰ της συγκέντρωνε και τις ετήσιες εισφορές ἀπὸ τις υπόλοιπες εκκλησίες και τα μοναστήρια του νομού⁹⁰.

Η διοίκηση των εκκλησιῶν και η διαχείριση των περιουσιακῶν αγαθῶν τους αντιγράφουν τη δομὴ της κρατικῆς γραφειοκρατικῆς μηχανῆς. Η εκκλησία της Ἀλεξάνδρειας, ὅταν στον θρόνο βρισκόταν ο Θεόφιλος (385-412), διέθετε ἕναν καλὰ οργανωμένο διοικητικὸ μηχανισμό που διαχειριζόταν την περιουσία της στον Ἀρσινοΐτη νομό (Φαγιούμ). Στην εκκλησία της Οἰξυρύγχου ἀνῆκε μια τεράστια ἑκταση, σχεδὸν ἕνα ολόκληρο χωριό, με δικὸ της διαχειριστή, τον προνοητήν. Ἀνάλογη ἦταν και η περίπτωση της επισκοπικῆς εκκλησίας της Ἐρμούπολης που την ἀκίνητη περιουσία της στο γειτονικὸ χωριὸ Θαλλοῦ διαχειρίζεται ἕνας προνοητής. Σε παύρους ἀπὸ τον 5^ο-6^ο αἰ. γίνεται λόγος για διακονίαν ἢ αὐτοπραγίαν, για τη συνολικὴ δηλ. διαχείριση εκκλησιαστικῶν ἢ μοναστηριακῶν κινητῶν και ἀκίνητων αγαθῶν ἀπὸ ἕναν διακονητήν ἢ οἰκονόμον, καθὼς και για εκκλησιαστικὰ νοσοκόμια (= νοσοκομεῖα) και ξενοδοχεία⁹¹.

89. Γρ. 9 leg. ἐπίθες· γρ. 10-11 leg. ἐκκλησίαν· γρ. 13 leg. ὀλοκότινα· γρ. 14 leg. ἀνάλωσον· γρ. 15-16 leg. τελείωσον, ἐκκλησίαν· γρ. 22 leg. ἀρκοῦνται (;)· γρ. 25 leg. ἀλιευτικόν· γρ. 26-27 leg. ἐνεγκεῖν· γρ. 28 leg. παρίδης.

90. E. G. Turner, ὁ. π., σ. 199. E. Wipszycka, *Deux papyrus relatifs à l'administration ecclésiastique*, in *ChronEg* 45 (1970), σσ. 141, 145-146. Idem, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècles (Papyrologica Bruxellensia, 10)*, Bruxelles 1972, σσ. 34-39. R. Rémondon, ὁ. π., σσ. 256-258, 266. N. Lewis, *La Mémoire des sables. La vie en Égypte sous la domination romaine*, σ. 102. O. Montevecchi, *La Papirologia*, σσ. 291-292. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 293.

91. E. Wipszycka, *Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chrétienne*, in D. H. Samuel (εκδ.), *Proceedings of the XII Intern. Congress of Papyrology*, Toronto 1970, σ. 516. Idem, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècles*, σσ. 104-105. R. Rémondon, ὁ. π., σ. 265. A. K. Bowman, ὁ. π., σ. 197. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 288.

Οι συνηθισμένες πρόσοδοι των αιγυπτιακών εκκλησιών ήταν τα έσοδα από την άμεση ή έμμεση εκμετάλλευση της εκκλησιαστικής περιουσίας (γης, κατοικιών, χαλκευτικών εργαστηρίων, κεραμουργείων, αρτοποιείων, πλοίων, ναυπηγείων), αί προσφοραί, δηλ. οι ενισχύσεις σε χρήματα ή σε είδος από τους μεγαλογαιοκτήμονες, οι δωρεές και τα κληροδοτήματα mortis causa⁹².

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε τον ουσιαστικό ρόλο που έπαιζαν στην εκκλησιαστική ζωή της Αλεξάνδρειας και άλλων αιγυπτιακών πόλεων οι θρησκευτικές οργανώσεις ή αδελφότητες, τα μέλη των οποίων, άνδρες ή γυναίκες, ονομάζονταν φιλόπονοι ("αυτοί που αγαπούσαν τη δουλειά, την προσπάθεια") ή σπουδαῖοι ("ζηλωτές").

Τα μέλη αυτά έπαιρναν μέρος συστηματικά σε όλες τις θρησκευτικές τελετές, έψελναν, σύχναζαν στις εκκλησίες φροντίζοντας καθημερινά για τις πρακτικές ανάγκες τους, διακρίνονταν για την αγάπη τους προς τον πλησίον και το φιλανθρωπικό τους έργο και πρέπει, ιδίως οι πρόεδροι αυτών των οργανώσεων, μαζί με τους εκπροσώπους επιφανών και πλούσιων οικογενειών ή τους τοπικούς αξιωματούχους, να ανήκαν στο σώμα των επιτρόπων των εκκλησιών. Η σύγχρονη παρουσία φιλοπόνων και κληρικῶν σε δύο παπυρικά έγγραφα από τον 6^ο-7^ο αι. με θέμα τη διανομή οἴνου υποδηλώνει τη στενή σχέση κλήρου και θρησκευτικών οργανώσεων⁹³.

Τη μεγάλη ανάπτυξη της μοναστικής ζωής στην Αίγυπτο μαρτυρούν οι εκατοντάδες των μοναστηριών που απαριθμούνται στα παπυρικά έγγραφα και ιδίως στις επιστολές που ανταλλάσσουν οι μοναχοί. Πολλά από αυτά τα μοναστήρια δεν ήταν απομονωμένα, αλλά βρίσκονταν κοντά σε χωριά ή πόλεις, στις παρυφές της ερήμου, και είχαν έντονη παρουσία στην ζωή των γύρω περιοχών. Άλλωστε πολλοί κοινοβιακοί μοναχοί και μοναχές διατηρούσαν στενούς δεσμούς με τις οικογένειές τους και τα χωριά, όπου συνέχιζαν να έχουν τις περιουσίες τους και να εμπλέκονται σε κτηματικές

92. E. Wipszycka, *L'Église dans la chora égyptienne et les artisans*, in *Aegyptus* 48 (1968), σσ. 130-138. Idem, *Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chrétienne*, σ. 515. Idem, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècles*, σσ. 65, 66, 78-81. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σ. 501. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 289-291.

93. E. Wipszycka, *Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chrétienne*, σσ. 511-524.

συναλλαγές⁹⁴. Οι ποικίλες δραστηριότητες των μοναχών, όπως και των κληρικών⁹⁵, δεν φαίνεται να βρίσκονταν σε δυσαρμονία με τη θρησκευτική τους ιδιότητα· έτσι ασκούσαν συχνά το εμπόριο και χειρωνακτικά επαγγέλματα που είχαν σχέση με την υφαντουργική ή τη βαφή πορφύρας⁹⁶. Βέβαια ανάμεσα στους μοναχούς δεν έλειπαν και εκείνοι που ενδιαφέρονταν για πνευματικά ζητήματα υψηλού επιπέδου· θυμίζουμε πως οι λόγοι και τα έργα του Ευάγγελιου, για τα οποία δεν έχουμε άμεσα παπυρικά ίχνη, αναφέρονται σε πολυάριθμα όστρακα της θηβαϊκής περιοχής με μοναστική προέλευση από τον 6^ο-7^ο αι.⁹⁷

Η εικόνα που μας παρουσιάζουν οι πάπυροι σχετικά με την κοινωνική προέλευση, το μορφωτικό επίπεδο, την οικονομική κατάσταση και το κοινωνικό κύρος του κλήρου είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Οι κληρικοί, που τον 5^ο αι. ήταν πια από τα σημαντικά στελέχη των χωριών, έχουν προσωπική παρουσία, ασκούν κάποιο επάγγελμα παράλληλα με το ιερατικό λειτουργήμα, όπως την υφαντουργία, το εμπόριο, τη γλυπτική, την κεραμική, κάποτε την ιατρική⁹⁸, εμφανίζονται συνήθως ως πιστωτές και όχι ως οφειλέτες, ως ιδιοκτήτες κτημάτων ή οικιών και όχι ως ενοικιαστές, αναλαμβάνουν δικαστικό, συμβουλευτικό, διαμεσολαβητικό ή εγγυητικό ρόλο σε διάφορες οικογενειακές

94. M. T. Cavassini, *Lettere cristiane nei papiri greci d'Egitto*, in *Aegyptus* 34 (1954), σ. 273. H. I. Bell, *Egypt from Alexander the Great*, σσ. 108, 110, 113. H.-I. Marrou, *L'Église de l'Antiquité tardive*, Paris 1963 (ανατ. 1985), σσ. 56-64, 168, 169. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, σσ. 39-40. L. S. B. MacCoull, *Coptic Documentary Papyri as a Historical Source for Egyptian Christianity*, in B. A. Pearson - J. E. Goehring (εχδ.), ό. π., σσ. 47-48. A. K. Bowman, ό. π., σσ. 194, 196. A. Veilleux, *Monasticism and Gnosis in Egypt*, in B. A. Pearson - J. E. Goehring (εχδ.), ό. π., σσ. 271-306. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 293-303. J. Rowlandson - R. Bagnall et alii, *Women and society in Greek and Roman Egypt. A sourcebook*, Cambridge 1998, σ. 16.

95. Πάντως οι Αιγύπτιοι μοναχοί ή αναχωρητές της πρώιμης εποχής, δηλ. μετά την Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451 μ. Χ., παρουσιάζονται ως απλές υπάρξεις με κύρια απασχόληση την προσευχή και το πλέξιμο πανεριών και διαθέτουν συνήθως μικρή θεολογική παιδεία. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 282.

96. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 95 (σσ. 364-367).

97. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από τη διάλεξη του Καθηγητή Παπυρολογίας του Πανεπιστημίου του Στρασβούργου J. Gascou με θέμα *Quelle était la place des Pères dans les lectures et la formation des chrétiens d'Égypte* που δόθηκε την 6^η Οκτωβρίου 1992 στο Σπουδαστήριο Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

98. E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècles*, σσ. 154-155, 164-165.

υποθέσεις⁹⁹ ή σε δύσκολες ιδιωτικές συναλλαγές, υπογράφουν ως μάρτυρες διάφορες δικαιοπραξίες¹⁰⁰, βοηθούν τον απλό και ολιγογράμματο κόσμο στη σύνταξη εγγράφων, αναλαμβάνουν τις διανομές οικογενειακών περιουσιών, επεμβαίνουν και παρακαλούν με αιτήσεις τους ισχυρούς να δείξουν κατανόηση απέναντι στους καταπιεσμένους και αδύνατους¹⁰¹, γίνονται ο ενδιάμεσος κρίκος του κράτους και των υπηκόων του δίνοντας τις κατάλληλες εγγυήσεις για την παρουσία των εργατών που όφειλαν να καλλιεργήσουν κρατικά κτήματα (μονήν καὶ ἐμφανείαν) ή ζητώντας από τις αρχές κάποια εύνοια για λογαριασμό τρίτων.

Η περίπτωση του παπᾶ Κάορ στην Ερμούπολη, που με το σημείωμα *P. Abinn.* 32 (= *P. Lond.* II 417· ca 346)¹⁰² ζητάει σε φιλικό τόνο από τον Λεονναίο, Ρωμαίο αξιωματικό του ιππικού (ἐπαρχον ἰλης καὶ πραιπόσιτον κάστρων Διονυσιάδος) να συγχωρέσει για μία και μοναδική φορά τον στρατιώτη Παύλο που είχε λιποτακτήσει, είναι ενδεικτική της επιρροής των κληρικών στους κοσμικούς κύκλους· γρ. 5-8: Γινώσκιν σε θέλω, κύριε, / π[ε]ρί Παύλω τοῦ στρατιότη / περὶ φυγῆς, συνχώρησε / αὐτοῦ τούτω τὸ ἄβαξ¹⁰³.

99. Πάντως, αν κρίνουμε από την επιστολή της Ἀρτεμης προς τον στρατιώτη Σαραπίωνα (*P. Grenf.* I 53· 4^{ου} αι.), που τον συμβουλεύει να απευθυνθεί στους πρεσβύτερους της ἐκκλησίας για να πληροφορηθεί την ἀσχημη συμπεριφορά των θυγατέρων του, μπορούμε να υποθέσουμε πως οι νοθεσίες των κληρικών προς τους νέους δεν είχαν πάντοτε τα αναμενόμενα αποτελέσματα· βλ. γρ. 20-25: εἰ δὲ <μη?> θέλεις τὰ πορνεύ-/ ματα τῶν θυγατέρων σου στέρ-/ γειν, μὴ ἐμὲν ἐξέταξε, ἀλλὰ τ[ο]ύς / πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας, / πῶς ἐξεπήδησαν αἱ δύο / λέγουσαι ὅτι ἄνδρες θέλομεν· leg. ἐμέ, ἄνδρας. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σ. 500. R. Rémondon, *ό. π.*, σ. 263.

100. Ἐτσι ανάμεσα στους μάρτυρες που υπογράφουν τον *P. Col.* VIII 244 (6^{ου} αι. - από την Ἀρσινόη), συμφωνητικό πώλησης κτήματος, δύο είναι κληρικοί, ο Φοιβάμμων και ο Λεόντιος, ἀναγνώστης και διάκονος ἀντίστοιχα τῆς ἀγίας καθολικῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀρσινόϊτων πόλεως (γρ. 17-18, 23-24).

101. Το 570 ο πάγκρατος Μηνάς, που λεηλατούσε στην κυριολεξία το χωριό Λφροδιτώ, αναγκάζεται, ὕστερα από την προτροπή του θεοφίλου πατρός καὶ ἡγουμένου τοῦ εὐαγοῦς μοναστηρίου Ἰαπα Μακροβίου, να θέσει τέρμα στις παράλογες φορολογικές απαιτήσεις του και υπόσχεται ἐνόρκως μπροστά του να εἶναι στο μέλλον προσεκτικός. Βλ. *P. Lond.* V 1674. R. Rémondon, *ό. π.*, σ. 267.

102. Για το συγκεκριμένο έγγραφο βλ. επίσης G. Milligan, *ό. π.*, ἐγγρ. 51 (σσ. 123-124). A. Deissmann, *Licht vom Osten*, ἐγγρ. 24 (σσ. 183-188). M. Naldini, *Il Cristiane-simo in Egitto*, ἐγγρ. 40 (σσ. 188-190).

103. Γρ. 5 leg. γινώσκειν· γρ. 6 leg. Παύλου στρατιώτου· γρ. 7 leg. συγχωρῆσαι· γρ. 8 leg. αὐτῷ τούτω τὸ ἄπαξ.

Ο P. Oxy. VI 903, που περιέχει τα παράπονα μιας γυναίκας εναντίον του συζύγου της, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα *audientiae episcopalis*. Μετά την πρώτη καταγγελία ο σύζυγος ορκίζεται μπροστά στους επίσκοπους και τα αδέρφια του να μην ξανακρύψει τα κλειδιά από τη γυναίκα του και να μην την ξαναπροσβάλει¹⁰⁴.

Η επιστολή του διακόνου Ιωάννη προς τον συνονόματό του αγαπητό και Θεοσεβέστατο επίσκοπον (P. Lond. III 891· 4^{ου} αι.)¹⁰⁵, που περιέχει ένα ενθουσιώδες και γεμάτο σεβασμό εγκώμιο για το πρόσωπο του παραλήπτη, αποκαλύπτει το κοινωνικό κύρος και το καλό μορφωτικό επίπεδο του συντάκτη. Το πρώτο συνάγεται από το γεγονός ότι ο διάκονος είχε γίνει δεκτός από τον δούκα, ανώτατο στρατιωτικό αξιωματούχο, και το δεύτερο από το γενικά προσεγμένο γλωσσικό ύφος του - εκτός από κάποιες ατέλειες - και ιδιαίτερα από την παρουσία μιας ελαφρά παραλλαγμένης βιβλικής φράσης με την οποία εισάγεται ο έπαινος του επίσκοπου· γρ. 4-10: Καθώς γέγραπται ἐν τῇ γραφῇ / ὅτι 'Μακάριοί εἰσιν οἱ ἔχοντες σπέρμα Σιών', τὰ νῦν ἡμεῖς ἔσμεν, ὅτι ἔχομεν σὲ <ἐπί>σκοπον / καὶ ἀγαθότατον πατέρ<α>. 'Ἢ γὰρ εὐ-/ φημία σου, πάτερ, περιεκύκλω-/ σεν τὸν κ[όσ]μον ὅλον ὡς ἀγαθὸν / πατέρα¹⁰⁶.

Αν κρίνει κανείς από τον μικρό αριθμό κληρικών που δηλώνουν στα έγγραφα ότι είναι ἀγράμματοι και κυρίως από τον μεγάλο αριθμό πρεσβυτέρων και διακόνων που γράφουν για λογαριασμό ολιγογραμμάτων, έχουν δοσοληψίες με τα γραφεία της δημόσιας διοίκησης ή συντάσσουν συμβόλαια, υποθηκευτικές πράξεις και αποδείξεις, μπορεί να υποστηρίξει πως οι κληρικοί πρέπει να διέθεταν ικανοποιητική μόρφωση. Ακόμη και οι ἀναγνώσται, που ανήκαν στις χαμηλότερες βαθμίδες του κλήρου, ήταν κατά κανόνα μορφωμένοι¹⁰⁷, αφού είχαν ως

104. Γρ. 15-17: Καὶ ὥμοσεν ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, / ὅτι ἀπεντεῦθεν οὐ μὴ κρύψω αὐτῇ<ν> πάσας μου τὰς κλεῖς καὶ ἐπέχω 'καὶ τοῖς δούλοις αὐτοῦ ἐπίστευσεν καὶ ἐμοὶ οὐκ ἐπίστευσεν' / οὕτε ὑβρίζω αὐτὴν ἀπεντεῦθεν. Βλ. επίσης J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σ. 502. J. Rowlandson - R. Bagnall et alii, *ό. π.*, ἔγγρ. 153 (σσ. 207-208).

105. Πρβλ. Chrest. Wilck. 130. A. Bataille, *Les Papyrus (Traité d'études byzantines, II)*, Paris 1955, πίν. VI. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, ἔγγρ. 51 (σσ. 225-227).

106. Γρ. 7 leg. ἴσμεν· γρ 8 leg. ἀγαθώτατον.

107. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Λυρηλίου Αμμωνίου (P. Oxy. XXXIII 2673· 304 μ. X.), ἀναγνώστου της εκκλησίας του χωριού Χύσις (στον Οξύρυγχιτη νομό), που θεβαίνει ενόρκως πως η εκκλησία του δεν διέθετε κανένα περιουσιακό στοιχείο, διευκρινίζοντας παράλληλα ότι η θεβαίωση είχε γραφτεί από κάποιον άλλο, γιατί ο ίδιος ανήκε στους μὴ εἰδότας γράμματα. Επειδὴ θεωρεῖται ἀπίθανο ἕνας ἀναγνώστης νὰ εἶναι ἀγράμματος, υπέ-

κύριο καθήκον την ανάγνωση της Αγίας Γραφής ενώπιον των πιστών.

Πολλές περιπτώσεις ανώτερων εκκλησιαστικών λειτουργών που προέρχονταν από μεσαιές και υψηλές αστικές ή αγροτικές τάξεις διαψεύδουν την άποψη που απορρέει κυρίως από την πατερική λογοτεχνία και θέλει η ταπεινή καταγωγή των κληρικών να είναι ο κανόνας. Ορισμένοι επίσκοποι, που είχαν τις έδρες τους στις μητροπόλεις, τις πρωτεύουσες δηλαδή των νομών, και είχαν στην υπηρεσία τους τον κατώτερο κλήρο, όφειλαν το καλό μορφωτικό τους επίπεδο στην ελληνική παιδεία που οι άνετες οικονομικά και κοινωνικά οικογένειές τους είχαν φροντίσει να τους προσφέρουν από νωρίς.

Ένα συμφωνητικό από τις αρχές του 4^{ου} αι. (CPR V 11) μας πληροφορεί πως ο Αυρήλιος Βήσις είχε χειροτονηθεί διάκονος από τον επίσκοπον Αμμωνοθέωνα (γρ. 4-5: ἐπειδὴ σήμερον ἐχειροτονήθη[ν εἰς τὴν σὴν] / διακονίαν) και ήταν υποχρεωμένος να παραμείνει στην υπηρεσία του, γιατί σε αντίθετη περίπτωση θα υφίστατο κυρώσεις. Το 349, στον Αρσινόϊτη νομό, ο μοναχικός άποτακτικός Αυρήλιος Άγαθος είναι γιος του Σύριου που είχε γίνει πρύτανης στην Αρσινόη (P. Würtz. 16, γρ. 19-23). Στην Αφροδιτώ, το 530, ο πρωτοκαμήτης Απολλώς, που γίνεται μοναχός προς το τέλος της ζωής του και ιδρύει ένα μοναστήρι, ανήκει σε εύπορη και επιφανή οικογένεια που κρατούσε τα γηνία του χωριού (P. Cairo Masp. 67003· 67096)¹⁰⁸.

Η συμπεριφορά του κλήρου, χάρη στην ηθική του, τον σεβασμό του απέναντι στο σχήμα¹⁰⁹, την αυστηρή εκκλησιαστική πειθαρχία αλλά και στην άγρυπνη επίβλεψη των επισκόπων, ήταν κατά κανόνα άμεμπτη και υ-

θεσαν πως ο Αυρήλιος Αμμώνιος γνώριζε ίσως μόνο Κοπτικά ή είχε μάθει να απαγγέλλει απέξω τα ιερά κείμενα ή ακόμη ότι είχε επιλέξει μια στάση που θα τον απάλλαζε από την υποχρέωση να συνεργατεί με τους διώκτες της εκκλησίας: επειδή δεν ήθελε να υπογράψει ένα κείμενο, με το οποίο θα παρέδιδε την εκκλησιαστική περιουσία στις αρχές και θα ορκιζόταν στο όνομα των αυτοκρατόρων, των διωκτών των ομοβήσκων του, προτίμησε, για να μην προκαλέσει την εξουσία, να δηλώσει ότι είναι αναλφάβητος. E. Wipszycka, *Un lecteur qui ne sait pas écrire ou un chrétien qui ne veut pas se souiller* (P. Oxy. XXXIII 2673), in *ChronEg* 50 (1983), σσ. 117-121. G. W. Clarke, *An Illiterate Lector?* in *ZPE* 57 (1984), σσ. 103-104. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σ. 257 υποσημ. 142.

108. J. van Haelst, *Les sources papyrologiques*, σ. 502. E. Wipszycka, *Deux papyrus relatifs à l'administration ecclésiastique*, σσ. 140-146. R. Rémondon, *ό. π.*, σσ. 256, 259-261. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 283, 285, 288, 292.

109. Οὔτω γάρ καὶ πρέπει ἡμῶν τῷ προσχήματι, όπως σημειώνει ο συντάκτης της επιστολής P. Gron. 17 (3^{ου}-4^{ου} αι.), γρ. 20-21.

ποδειγματική. Ωστόσο δεν έλειπαν οι εξαιρέσεις, όπως αφήνουν να συμπεράνουμε ορισμένοι πάπυροι που περιέχουν απόηχους από περιπτώσεις κληρικών με επιλήψιμη διαγωγή.

Έτσι το 481 ο επίσκοπος της Λυκόπολης είχε κρατήσει για προσωπική του χρήση υφάσματα και ρούχα που ανήκαν στην περιουσία της εκκλησίας (*P. Princ.* 82). Τον 6^ο αι. μια επιτροπή ανέλαβε να διερευνήσει την περίπτωση μιας μοναχής που είχε επιτρέψει σε κάποιο άτομο να εισέλθει στο μοναστήρι της *Ama Juliana*, ενώ αυτό απαγορευόταν αυστηρά (*P. Oxy.* XXIV 2419). Σύμφωνα με τον *P. Giss.* 55 (6^{ου} αι.) ένας διάκονος, που θεωρήθηκε υπόλογος για κάποια παράλειψη, απομακρύνθηκε από τη θέση του και στάλθηκε από τον επίσκοπο Σαραπίωνα, προφανώς για μετάνοια, στην Αφροδιτώ, από όπου, μετά από ένα χρονικό διάστημα, επέστρεψε στα καθήκοντά του, *ἐπεὶ οὖν μαρτυρεῖται παρὰ / τῆς κόμης καὶ παρ' αὐτῶν τῶν κληρικῶν ὡς ἀνεπίλημ-/ πτον βίον ἔχων* (γρ. 9-11)¹¹⁰.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε πως κάποτε εντελώς τυχαία ξεπροβάλλουν μέσα από τα παπυρικά έγγραφα, συνήθως πωλητήρια και μισθωτήρια, μονάζουσες, δηλ. γυναίκες που είχαν επιλέξει τον αυστηρό μοναστικό βίο, ή μοναχαί αποτακτικά, δηλ. κοσμοκαλόγριες που ζούσαν στις πόλεις, όπως είναι η *Εὐδαιμονίς*¹¹¹ ή *Εὐφημία*¹¹², η *Συμφωνία*¹¹³ και οι δύο *Αὐρηλίας*, *Θεοδώρα* και *Ταῦρις*, θυγατέρες του *Σιλβανού*¹¹⁴, όλες τους ιδιοκτήτριες ακινήτων σε αστικές περιοχές. Από την άλλη πλευρά η περίπτωση της *Αὐρηλίας Τσώνη*, κόρης διαζευγμένων γονέων, μοναχῆς ὁρμαιμένης ἀπὸ Συήνης, που διεκδικούσε δικαστικά από τη μητέρα της το ποσό των τεσσάρων νομισμάτων (*solidi*)¹¹⁵, επιτρέπει να υποθέσουμε πως κάποτε, πέρα από τη θεία κλήση και τους καθαρά θρησκευτικούς λόγους, και οι δύσκολες οικογενειακές συνθήκες μπορούσαν να ωθήσουν μια νεαρή γυναίκα στην απόφαση επιλογής του μοναστικού βίου¹¹⁶.

110. R. Rémondon, *ό. π.*, σσ. 261-262.

111. *P. Bad.* IV 91 (471), γρ. 21.

112. *P. Princ.* II 84 (5^{ου} αι.), γρ. 9.

113. *P. Strash.* I 15 (5^{ου}-6^{ου} αι.), γρ. 3.

114. *P. Oxy.* XLIV 3203 (400).

115. *P. Lond.* V 1731 (585).

116. R. Rémondon, *ό. π.*, σ. 260. J. Rowlandson - R. Bagnall et alii, *ό. π.*, έγρ. 61-62 (σσ. 79-80).

Να προσθέσουμε ακόμη πως η διάδοση του Χριστιανισμού και η οργανωμένη εκκλησία με τα αυστηρά ήθη που είχε εισαγάγει πρόσφεραν νέους ρόλους στις γυναίκες¹¹⁷, μέσα από τις οποίες αναδείχτηκαν μάρτυρες, αγίες και μοναχές. Και καθώς η νέα θρησκεία πέτυχε να συνδέσει άρρηκτα την παρθενικότητα με τη χάρη, η λατρεία της Παρθένου, ιδιαίτερα στον ρόλο της μητέρας, που ήταν οικείος στους Αιγυπτίους από προηγούμενα ειδωλολατρικά πρότυπα, όπως της Ίσιδας, γνώρισε μεγάλη εξάπλωση στην Αίγυπτο, όπως συμπεραίνεται από τη σχετική υμνογραφία και εικονογραφία¹¹⁸. Το γεγονός μάλιστα ότι από τις τέσσερις ζωγραφικές χριστιανικές παραστάσεις σε πάπυρο, που έχουν έως τώρα επισημανθεί, οι τρεις απεικονίζουν τη Θεοτόκο με το Θείο βρέφος ίσως να μην είναι τυχαίο, αλλά να οφείλεται στη μεγάλη διάδοση της λατρείας της.

Στον PSI VIII 920 (6^{ου} αι. - από την Οξύρυγχο), που φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Φλωρεντίας, παριστάνεται ο Ιησούς Χριστός¹¹⁹ με τους μαθητές του στη λίμνη της Τιβεριάδας μέσα σε μιαν εντυπωσιακή απλότητα, σύμφωνα με την κοπτική-αλεξανδρινή τεχνοτροπία και τον γνωστό βυζαντινό τρόπο της απεικόνισης πολλών προσώπων σε δύο επίπεδα. Η συνοδευτική λεζάντα δύο γραμμών βυζαντινής γραφής, στο αριστερό μέρος της απεικόνισης, ανήκει στο ίδιο "χέρι" που έγραψε το συμβόλαιο στο recto του παπύρου. Η κατάληξη του κυρτού μέρους της πρύμνης

117. Το σύντομο σημείωμα P. Oxy. LXIII 4365 (4^{ου} αι. - από την Οξύρυγχο) αναφέρεται στην ανταλλαγή ιερών βιβλίων μεταξύ δύο γυναικών. Η Λυρηλία Σωτεΐρα, που είχε δανείσει στην εν κυρίω φιλότινη αδελφήν της τον "Βσδραν, ένα απόκρυφο κείμενο (= Δ' "Βσδρας), ζητάει με τη σειρά της την Αεπτήν Γένεσιν, που ταυτίζεται με τα Ίουδηλαΐα, ένα άλλο ψευδεπίγραφο γνωστό και ως Βίβλος τῆς Διαθήκης ή Ἀποκάλυψις Μωυσέως. Βλ. J. Rowlandson - R. Bagnall et alii, ό. π., έγγρ. 59 (σ. 78). Α. Π. Χαστούπη, Εισαγωγή εις την Παλαιάν Διαθήκην, Αθήνα 1981, σσ. 478-480, 499-500. D. Hagedorn, *Die "Kleine Genesis" in P. Oxy. LXIII 4365*, in ZPE 116 (1997), σσ. 147-148.

118. P. Bon. I 9 (4^{ου} αι.: φυλαχτό με επίκληση προς την Θεοτόκο). Κλήμης Αλεξανδρείας, Στρωμ. 4, 8, 58, 2-60; 1. Ευσέβιος, Έκκλ. Ίστ. 6, 41, 1-7. J. Daniélou, *L'Église des premiers temps. Des origines à la fin du IIIe siècle*, Paris 1963 (ανατ. 1985), σ. 153. J. Rowlandson - R. Bagnall et alii, ό. π., σσ. 25, 70-77.

119. Για την απουσία πληροφοριών από τα Ευαγγέλια και τις Πράξεις των Αποστόλων σχετικά με τα φυσικά χαρακτηριστικά του Ιησού Χριστού και για τις πρώτες παραστάσεις του Κυρίου, με πρωιμότερη (232-256) ένα μωσαϊκό από την περιοχή Δούρα (Βυρωπός) κοντά στις όχθες του Ευφράτη, βλ. S. G. F. Brandon, *Christ in Verbal and Depicted Imagery: A Problem of Early Christian Iconography*, in J. Neusner (εκδ.), *Christianity, Judaism and Other Graeco-Roman Culls. Studies for Morton Smith at sixty, II. Early Christianity*, Leiden 1975, σσ. 164-172.

σε σχήμα ποιμενικής ράβδου παραπέμπει στην προστασία του “πλοίου της Εκκλησίας” σε ώρα τρικυμίας από τον Καλόν Ποιμένα¹²⁰.

Η στάση της Παναγίας στην παράσταση του PSI XV 1574 (5^{ου}-6^{ου} αι.- από την Αντινόπολη· σήμερα στο Παπυρολογικό Ινστιτούτο “G. Vitelli” του Πανεπιστημίου της Φλωρεντίας), που με το αριστερό χέρι κρατάει το Θείο Βρέφος, ενώ έχει διπλωμένο το δεξί χέρι στο στήθος, θυμίζει την Virgo lactans¹²¹.

Οι δύο άλλες απεικονίσεις παρουσιάζουν τη Θεοτόκο με τον Χριστό στην αγκαλιά (Βρεφοκρατούσαν) και προέρχονται από έναν παπύρινο κώδικα των αρχών του 5^{ου} αι. (P. Golenisceti)¹²².

Με βάση τις παπυρικές μαρτυρίες μπορούμε σήμερα να γνωρίζουμε τη θέση που κατείχαν τα έργα των εκκλησιαστικών Πατέρων στη χριστιανική παιδεία των κατοίκων της χώρας του Νείλου. Παρόλο που η Αλεξάνδρεια, ακόμη και μετά το σχίσμα του 451, παρέμεινε ένα από τα πιο μεγάλα κέντρα της χριστιανικής διανόησης και ένα εκδοτικό κέντρο πατερικής φιλολογίας που η λάμψη του έφτανε πολύ μακριά, ωστόσο οι ελπίδες για ανεύρεση μιας πλούσιας πατερικής παπυρολογίας στην Αίγυπτο έχουν διαψευστεί από τα στατιστικά στοιχεία που μιλούν για μια μέτρια εκπροσώπηση των Πατέρων μας (81 πατερικά κείμενα στον κατάλογο του J. van Haelst¹²³). Επίσης οι πάπυροι και τα μεταγενέστερα χειρόγραφα δείχνουν πως οι Αιγύπτιοι κληρικοί δεν διέθεταν ούτε μεθοδική γνώση των Πατέρων ούτε πλήρεις και εξαντλητικές συλλογές από τα πατερικά έργα παρά μόνο ανθολογίες ή σύντομες συλλογές.

Η χριστιανική παπυρολογία μας αποκαλύπτει πως οι πρωταρχικές μέριμνες στην παιδεία των επαρχιακών θρησκευτικών κοινοτήτων δεν ήταν η εμβάθυνση του δόγματος, αλλά το λειτουργικό καθήκον, τα μυστήρια, η κατήχηση, το κήρυγμα και η εναρμόνιση με τους ασκητικούς κανόνες. Ολόκληρη η παιδεία είχε επικεντρωθεί στη μελέτη της Αγίας Γραφής

120. M. Naldini, *Documenti dell'Antichità cristiana*, έγγρ. 49 (σ. 39) και φωτ. O. Montevicchi, *La Papirologia*, σ. 61. U. Horak, *Illuminierte Papyri Pergamente und Papiere I (Pegasus oriens I)*, Wien 1992, έγγρ. 134 (σ. 240).

121. M. Naldini, *Documenti dell'Antichità cristiana*, έγγρ. 50 (σ. 39). U. Horak, *ό. π.*, έγγρ. 145 (σ. 241).

122. A. Bauer - J. Strykowski, *Eine alexandrinische Weltchronik*, Wien 1905, σσ. 124, 125 (φωτ. VII: απόσπ. D + E verso, φωτ. VIII: απόσπ. C recto).

123. *Catalogue des papyrus littéraires juifs et chrétiens*, Paris 1976.

κάτω μάλιστα από ένα πνεύμα που ελάχιστα προετοίμαζε για άλλα αναγνώσματα. Η κοινή διδακτική πρακτική (που παραπέμπει στη μέθοδο και τα μέσα της “αρχαίας παιδείας”) για τους νεοχειροτονηθέντες απαιτούσε την αποστήθιση ενός *corpus* ιερών κειμένων.

Έτσι ο επίσκοπος της Οξύρυγχου ζητούσε από τους διακόνους, κατά τη χειροτονία τους, να γνωρίζουν είκοσι πέντε Ψαλμούς, δύο Επιστολές του Αποστόλου Παύλου και ένα μέρος του Ευαγγελίου από έναν ιερέα τμήματα από το Δευτερονόμιο, τις Παροιμίες και τον Ησαΐα ¹²⁴.

Οι Χριστιανοί εισήγαγαν επίσης στα σχολικά προγράμματα ένα μέρος από τα ιερά έργα τους και σύντομα χωρία από τους Ψαλμούς, ενώ αρκετοί Βίοι Μαρτύρων και Αγίων στα Ελληνικά και αργότερα στα Κοπτικά κυκλοφορούσαν σε ευρεία κλίμακα. Οι Πράξεις του Παύλου και της Θέκλας (η τελευταία, θυμίζουμε, είχε εγκαταλείψει το πλούσιο σπίτι της στο Ικόνιο της Μικράς Ασίας για να ακολουθήσει τον Απόστολο Παύλο) είχαν διαδοθεί στη χριστιανική Αίγυπτο, όπου βρέθηκαν τρία αντίγραφά τους (κώδικες) στα Ελληνικά ¹²⁵.

Τέλος στις χριστιανικές παπυρικές επιστολές ενσαρκώνεται το παράδοξο της χριστιανικής ζωής: οι πιστοί να είναι πολίτες του ουρανού ¹²⁶ και συγχρόνως κάτοικοι της γης, χωρίς να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους ανθρώπους ούτε για τα κτήματα, ούτε για τη γλώσσα, ούτε για τις καθημερινές έγνοιες της ζωής. Ο Χριστιανισμός δεν είχε ούτε ελληνική ούτε αιγυπτιακή ταυτότητα, δεν ξεχώριζε εθνικότητες, τάξεις και γλώσσες. Οι οπαδοί του ασχολούνται με ποικίλα επαγγέλματα και ανήκουν λίγο πολύ σε όλες τις κοινωνικές τάξεις: πλούσιοι και φτωχοί, μορφωμένοι και αμόρφωτοι, αξιωματούχοι και απλοί στρατιώτες, δημόσιοι υπάλληλοι και έμποροι, εργοδότες και

124. H. I. Bell, *Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt*, σσ. 96-99. J. Gascou, *loc. cit* 125. A. Dufourcq, *ό. π.*, σσ. 5-20. J. Rowlandson - R. Bagnall et alii, *ό. π.*, σ. 303.

126. Ο Ιουστίνος, συντάκτης της επιστολής *P. Heid.* 16 (= G. Milligan, *ό. π.*, έγγρ. 52, σσ. 125-127. A. Deissmann, *Licht von Osten*, έγγρ. 23, σσ. 182-183. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγγρ. 41, σσ. 191-194· από τα μέσα του 4^{ου} αι.) ζητάει από τον Παπνούφιο γιο του Χριστοφόρου (ή Π. τον χριστοφόρο), που τον θεωρεί κάτοικο του ουρανού, να τον μνημονεύει στις προσευχές του, για να του συγχωρεθούν οι αμαρτίες· γρ. 3-6: Πιστεύομεν γάρ / τήν πολιτείαν σου ἐν(ν) οὐρανῷ. / Ἐγὼθεν θεωροῦμέν σε τὸν / δεσπότην καὶ κενόν <π>ᾶτρωνα· γρ. 10-15: Παρχαλῶ [ο]ῦν, / δέσποτα, ἵνα μνημον[ε]ύης / μοι εἰς τὰς ἀγίας σου εὐχάς, ἵ- / να δυνηθῶμεν μέρος τὸν <ἀμ-> / ἀρτιῶν καθαρίσσεως. Εἴς γάρ / ἡμεῖς τὸν ἁμαρτοῦλον (γρ. 4 leg. πολιτείαν· γρ. 5 leg. ἐκεῖθεν θεωροῦμεν· γρ. 12 leg. μου· 13 leg. τῶν· γρ. 5 leg. εἰμι τῶν ἁμαρτωλῶν).

εργάτες παρελαύνουν μέσα από τις παπυρικές χριστιανικές επιστολές¹²⁷.

Πολλοί Χριστιανοί εμπορεύονται τα δημητριακά, τα υφάσματα¹²⁸, το λάδι και το κρασί¹²⁹, κάποτε κάνουν υπαινιγμούς στην υφαντουργική βιοτεχνία, την επεξεργασία του μαλλιού και της πορφύρας¹³⁰, ενώ επαγγελματίες ή οικογενειακές υποθέσεις αναγκάζουν αρκετούς από αυτούς να απουσιάζουν από το σπίτι τους και να ταξιδεύουν συχνά.

Η Εὐτυχείς ή Ταυρίνη, που βρίσκεται μακριά από τους δικούς της για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή της και αντιμετωπίζει προβλήματα με το ταξίδι επιστροφής στον Οξύρυγίτη νομό¹³¹, γεμάτη ανησυ-

127. M. T. Cavassini, ό. π., σσ. 278-279. M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, σσ. 41-44. R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, σσ. 182-183.

128. BGU I 27 (= M. Naldini, ό. π., έγgr. 2, σσ. 67-69· 2^{ου}-3^{ου} αι. - Φαγιούμ). P. Amh. I 3 (= M. Naldini, ό. π., έγgr. 6, σσ. 79-85· 264-282 - Φαγιούμ· βλ. και παραπάνω).

129. Pap. Lugd. Bat. XI 26 (= M. Naldini, ό. π., έγgr. 13, σσ. 107-109· δεύτερο μισό του 3^{ου} αι. - από τον Οξύρυγίτη νομό), γρ. 8: οὐνὶδια. PSI VII 825 (= M. Naldini, ό. π., έγgr. 44, σσ. 202-204· πρώτο μισό του 4^{ου} αι.), γρ. 14-15: καὶ τὸν / μετρητὴν τοῦ ἐλαίου ἀγόρασον. P. Mich. VIII 519 (= M. Naldini, ό. π., έγgr. 67· 4^{ου} αι.), επιστολή ενός οἰνοπράτου προς τον κύριον ἀγαπητὸν πατέρα. PSI VII 829 (= M. Naldini ό. π., έγgr. 71, σσ. 287-289· 4^{ου} αι.), γρ. 8-9: μέτρον ἐλέου (sic) ἐμοῦ ἐκλάσ-/θη καὶ ὀμφακηρῶν ὁ καὶ ἡ κριθῆς.

130. Ο συντάκτης της επιστολής P. Amh. I 44 (= M. Naldini, ό. π., έγgr. 92, σσ. 355-357· 4^{ου}-5^{ου} αι. - από την Αντινοόπολη) Λογγίνος, που πρέπει να ήταν υπεύθυνος μιας υφαντουργικής βιοτεχνίας στην Αντινοόπολη, παρακαλεί από το Πηλούσιο, στην περιοχή του ανατολικού Δέλτα, τον Ερμάμωνα να παραδώσει στον ἀδελφόν Φιλαδέλφιο ἐν ζευγάρῳ σινδονίων μὴ τῶν μαλλωτῶν ἀλλὰ τῶν ἄλλων τῶν πλουμαρισίμων τῶν λιτῶν και να εισπράξει το αντίτιμο (γρ. 7-10). Με την επιστολή P. Giss. I 103 (= M. Naldini, ό. π., έγgr. 43, σσ. 198-201· 4^{ου} αι. - από τη Μεγάλη Ὑαση), όπου γίνεται αναφορά σε μια χριστιανική κοινότητα στη Μεγάλη Ὑαση, ο Απολλώνιος ζητάει μεταξύ άλλων από τον διάκονο Στέφανο να του στείλει ακατέργαστο λινάρι και πορφύρα· γρ. 9-14: Ἐνεγκον δέ μοι / ἐρχόμε[ε]-νος τὰς τρεῖς (leg. τρεῖς) λίτρας / τῶν σιππίων καὶ τὸ ἀργύ- / ριον ἀπὸ [το]ῦ παστοφόρου / δέξαι καὶ ἀγόρασόν μοι / αὐτὰ ἐν πορφύραις· γρ. 19-21: Αὐτό (sc. κολόβιον) ἢ τὴν τιμὴν / ἀγόρασον αὐτοῦ ἐν πορφύ- / ραις. Βλ. επίσης P. Oxy. XIV 1678 (= M. Naldini, *Il Cristianesimo in Egitto*, έγgr. 9, σσ. 93-96· 3^{ου} αι. - από την Οξύρυχο), γρ. 14-16: Γράψον / μου, κέ τὸ δοκεῖ σύ τει ἐνήκε, ἦτε πορφύρειν / γράψον μου, ποταπὸν θέλεις ἐνήκω γράψον / μου (γρ. 15 leg. μοι, καί, ὁ, σοι, τί, ἐνέγκαι, εἴτε, πορφύριον· γρ. 16 leg. μοι, ἐνέγκω, μοι).

131. Βλ. P. Oxy. XIV 1773 (= M. Naldini, ό. π., έγgr. 10, σσ. 97-101· 3^{ου} αι. - από την Οξύρυχο), γρ. 3-8: Πρὸ μὲν πάντων εὐχο-/μαι τῷ θεῷ ὁλοκλήρους ὑμᾶς / ἀπολαβεῖν. Γενόσκειν σε θέ-/λω ὅτι ἀπὸ τριακάδος τοῦ Τῦ-/βι ἦλθον εἰς τὸ Τυράννιν καὶ / οὐκ εὔρον πῶς ἔλθω πρὸς ὑμᾶς (γρ. 7 leg. γιγνώσκειν· γρ. 8 leg. οὐχ).

νίσκου (3^{ου} αι. - από τη Φιλαδέλφεια) μαθαίνουμε πως στο σπίτι του οι γυναίκες ασχολούνται με την κτηνοτροφία¹³⁹. Από το άλλο μέρος οι επαγγελματικές υποθέσεις κάποιου Ερμιά δεν πάνε καλά και οι δικοί του δεν του συμπαραστέκονται¹⁴⁰, στην οικογένεια του Πρόβου χρειάζονται επειγόντως χρήματα¹⁴¹ και ο Αντώνιος με την επιστολή PSI VII 830 (4^{ου} αι.)¹⁴² υπαινίσσεται τη μετέωρη οικονομική κατάστασή του.

Δίπλα σε πλούσιους και με επιρροή Χριστιανούς συναντούμε ταπεινούς, φτωχούς, δυστυχείς, αλλά αξιοπρεπείς καθημερινούς ανθρώπους, που ξέρουν να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες της ζωής, ακόμη και τον θάνατο, με καρτερικότητα, γαλήνη, ελπίδα και βαθιά πίστη¹⁴³.

Ο Αλέξανδρος με τη συλλυπητήρια επιστολή *P. Princ.* II 102 (3^{ου}-4^{ου} αι.)¹⁴⁴ προς τον αδελφό του για τον θάνατο του εϋμοίρου υιού του υπενθυμίζει ότι οὐδείς ἐν ἀνθρώποις ἀθά-/ νατος εἶ <μή> μ' ὄνος ὁ' θεός (γρ. 14-15). Ο Δημήτριος, συντάκτης της επιστολής *P. Oxy.* VI 939 (από το τέλος του 4^{ου} αι.)¹⁴⁵, που, αν κρίνουμε από το ύφος της και τους απόηχους από την *Καينὴ Διαθήκη*, φαίνεται πως διέθετε καλή μόρφωση και γνώση της *Λγίας Γραφής*, εκφράζει στον κύριον Φλαβιανό, μέλος εύπορης και βαθιά θρησκευόμενης οικογένειας, την ανησυχία του για την υγεία της κυρίας ("οικοδέσποινας"), που είχε δοκιμαστεί πολύ σοβαρά, αλλά χάρη στην ευσπλαχνία και την αγάπη του Θεού φαίνεται πως είχε ξεπεράσει τον μεγάλο κίνδυνο· γρ. 3-9: [Ἦς ἐν ἄλ-/ λοις πλείστοις νῦν ἔτι μᾶλλον ἢ πρὸς σέ / [τοῦ δεσπό]του Θεοῦ γνωσὶς ἀνεφάνη ἅπασιν ἡμῖν / [ἐν τῷ τῇ]ν κυρίαν ἀνασφῆλαι ἐκ τῆς καταλαβούσης / [αὐτὴν νόσ]ου, καὶ εἴη διὰ παντός ἡμᾶς χάριτας ὁμο-/ [λογοῦντα]ς διατελεῖν ὅτι ἡμῖν ἰλεως ἐγένετο / [καὶ ταῖς εὐ]χαῖς ἡμῶν ἐπένευσεν διασώσας ἡμῖν / [τὴν ἡμῶν] κυρίαν.

139. *P. Mich.* III 218, γρ. 8: Καὶ πρόσεχε καὶ σου τοῖς κτήσι· 219, γρ. 11: [Προσέ]χει τοῖς πρόβασι· 221, γρ. 12-13: Καὶ μὴ ἀμελήσης πρόσεχε / τῇ μηχανῇ καὶ τοῖς κτήσει σου (leg. κτήσί σου = κτήνεσί σου). Για τις αναδημοσιεύσεις αυτών των τριών επιστολών βλ. SB 7250· 7251· 7253. M. Naldini, *ό. π.*, *έγγρ.* 15· 16· 17 (σσ. 115-123).

140. Βλ. *P. Oxy.* I 120 (4^{ου} αι. - από την Οξύρυγχο) και παραπάνω (υποσημ. 130).

141. Βλ. *P. Oxy.* XIV 1683 (= M. Naldini, *ό. π.*, *έγγρ.* 65, σσ. 271-274· 4^{ου} αι.)

142. = M. Naldini, *ό. π.*, *έγγρ.* 46 (σσ. 209-211).

143. Παρόμοια εικόνα εξάγεται και από τις επιτύμβιες χριστιανικές επιγραφές, όπου μνημονεύονται ανώτεροι και απλοί στρατιωτικοί, κεραμουργοί, κρεσπώλες, ξυλουργοί, ιατροί, δικηγόροι, γλύπτες, γραφείς, ημιονηγοί. Βλ. S. Kent Brown, *ό. π.*, σσ. 39-40.

144. Για την ίδια επιστολή βλ. επίσης M. T. Cavassini, *ό. π.*, σσ. 277. M. Naldini, *ό. π.*, *έγγρ.* 34 (σσ. 166-168).

Ένα άλλο χριστιανικό γράμμα¹⁴⁶ αφήνει μια γεύση από πόνο, δυστυχία, αλλά και βαθιά πίστη. Ο νεολέκτης (“νεοσύλλεκτος”) Απόλλων ζητάει από τον πρωτεύοντα (“πρόεδρο του συμβουλίου της πόλης”) Ερμίνιο να ενεργήσει, ώστε τα τέσσερα χρυσά νομίσματα (solidi) που δικαιούνταν ως αποζημίωση από τον στρατό να δοθούν στη μητέρα και την αδελφή του. Το ποσό αυτό είχε τοποθετηθεί ως ενέχυρο, γιατί, πέρα από τα χρηματικά ποσά που είχε εισπράξει από τον Ερμίνιο πριν από την αναχώρησή του, χρειάστηκε και άλλα χρήματα για τη θεραπεία μιας σοβαρής μεταδοτικής ασθένειας, από την οποία είχε προσβληθεί με την είσοδό του στον στρατό¹⁴⁷. Ο Απόλλων, έχοντας πλέον ξεπεράσει το πρόβλημα της υγείας του, νιώθει την ανάγκη να εκφράσει ως γνήσιος Χριστιανός τις ευχαριστίες του στη Θεία Πρόνοια και τον παραλήπτη (γρ. 9-10: καὶ εὐ[χ]αριστῶ / [τῇ θεῇ] Ἡρονοίᾳ καὶ σοὶ τῷ ἐμῷ πάτρωνι).

Η Τάρη, μόνη και ορφανή ἐπὶ ξένοις τόποις, ανακοινώνει με πόνο αλλά και ήρεμία στη Θεία της τον θάνατο της μητέρας της, ενώ προσπαθεί να μετριάσει τη λύπη της με το υψηλό θρησκευτικό φρόνημα που τη διακρίνει¹⁴⁸. Η Γερμανία, που ταξιδεύει έχοντας μαζί της τη συστατική επιστολή P. Oxy. LVI 3857 (4^{ου} αι.), για να γίνεται εύκολα δεκτή από τις κατά τόπους χριστιανικές κοινότητες, χρειάζεται βοήθεια (γρ. 5-6: ἐπικουρίας / δεομένην). Ο νεαρός Ἀμμων, μόνος ἐπὶ ξένης, αν και ζητάει από τη μητέρα του να τον βοηθήσει και να μην τον αφήσει να πεθάνει στην ξενιτιά, δεν απελπίζεται, γιατί ξέρει να στηρίζεται στον Θεό (PSI X 1161· 4^{ου} αι.¹⁴⁹, γρ. 11-15: οἶδας γὰρ ὅτι οὐδένα / ἔχω σὺν ἐμοί, οὐκ ἀδελφὴν, / οὐκ ἀδελφόν, οὐκ οἰεῖόν, οὐ-/ δένα ἄλλον, εἰ μὴ μόνον τὸν / Θεόν¹⁵⁰).

Από τη μελέτη των παπυρικών εγγράφων βγαίνει αβίαστα το συμπέρασμα πως ο Χριστιανισμός, από τη στιγμή που κατάφερε να απλώσει την κατάκτησή του στον ειδωλολατρικό κόσμο, διείσδυσε σε κάθε

145. = G. Milligan, ό. π., έγγρ. 53 (σσ. 128-130) = *Chrest. Wilck.* 128 = *Sel. Pap.* I 163 = M. Naldini, ό. π., έγγρ. 61 (σσ. 256-259). Βλ. ακόμη U. Wilcken, *Grundzüge*, σ. 132.

146. Βλ. P. Lond. III 982 (= M. Naldini, ό. π., έγγρ. 54, σσ. 234-236· 4^{ου} αι. - από τον Ηρακλεοπολίτη νομό).

147. Συγκεκριμένα είχε εισπράξει έναν ολοκόττινον, που μοιράστηκε όμως με τον αδελφό του.

148. Βλ. P. Bour. 25 (= M. Naldini, ό. π., έγγρ. 78, σσ. 307-309· 4^{ου} αι.)

149. = M. Naldini, ό. π., έγγρ. 72 (σσ. 290-292).

150. Γρ. 13 leg. οὐχ υἱόν.

στρώμα της αιγυπτιακής κοινωνίας και πως η Εκκλησία εκπλήρωσε με το παραπάνω το κοινωνικό της έργο με τη βοήθεια και την προστασία (διανομή τροφίμων, αγαθοεργά ιδρύματα κ. ά.) που πρόσφερε στους φτωχούς, τους αδυνάτους και τους καταπιεσμένους, με την επέμβασή της στο Κράτος - που χάφη στο κοινωνικό κύρος της ήταν σχεδόν πάντοτε αποτελεσματική - και με την αντίσταση που πρόβαλλε απέναντι σε κάθε μορφή καταπίεσης και αδικίας. Επίσης μέσα από τις πολύμορφες δραστηριότητες και σχέσεις των πρώτων Χριστιανών διακρίνεται η εφαρμογή του χριστιανικού κηρύγματος για αδελφική αλληλεγγύη, που θα μπορούσε τελικά να οριστεί ως θεμέλιο της ηθικής της εργασίας¹⁵¹.

Ελένη Χουλιαρά-Ράιου
Επίκουρος Καθηγήτρια Παπυρολογίας
στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

151. M. Naldini, ό. π., σ. 44. R. Rémondon, *L'Église dans la société égyptienne à l'époque byzantine*, in *ChronEg* 47 (1972), σσ. 261-266.